

“נפש אשר עלו שאוניה” לבחינת מקומו של שלמה אבן גבירול בהוראת הספרות בחינוך העברי בארץ מראשיתו

רפי שיניאק

תקציר

ר' שלמה אבן גבירול (רשב"ג, 1022/1021-1058/1053) הוא אחד המשוררים הנחשבים ביותר בספרות העברית בכלל ובתקופת "תור הזהב" בספרד בפרט. לשירתו יש מקום מרכזי וייחודי בהוראת שירת ימי הביניים בחינוך העברי בארץ ישראל מראשיתו (מאז 1881) ועד ימינו. דמותו יוצאת הדופן, המשלבת אישיות חזקה ומיוסרת עם אמונה דתית עמוקה, ושירתו רבת-הפנים ריתקו קהל קוראים ואנשי חינוך. עם זאת, הוראת שירתו משקפת את מגוון ההתלבטויות והגישות ביחס למקומה של שירת ימי הביניים בכלל בחינוך העברי, וזאת כחלק מההתלבטות הכללית בדבר מקומם של הלימודים העבריים וההומניסטיים במהלך השנים המדוברות.

דמותו ושירתו של אבן גבירול "נוצלו", לצד שאר המשוררים הגדולים של התקופה, לצרכים חינוכיים ואידאולוגיים, שעמדו ביסוד החינוך העברי על זרמיו השונים ובמהלך השנים מאז ימי העלייה הראשונה. שירתו סייעה בעיקר לעיצוב דמותו של "היהודי החדש" כחלק מתפיסה ציונית-לאומית הן במגזר הכללי הן במגזר הדתי.

שירת החול ושירת הקודש שלו מצאו את מקומן בספרי לימוד ובתכניות הלימודים המתפתחות ומשתנות. בתחילה (1840-1913) הן נלמדו בגישות האלה: היסטורית, ביוגרפית, לשונית, תולדות הספרות ותורת הספרות. בהמשך (1913-1953) התווספו הגישות: הלאומית-ציונית, התרבותית, הסנטימנטלית, הרליגיוזית והאידיאית-מוסרית. ובשנים שמאז (1953 ואילך) נוספו והתחזקו הגישות: ההומניסטית, הפיידוצנטרית, הספרותית-אמנותית והדתית-לאומית. במאמר זה תיבחן מקומה של שירתו ושל דמותו מרובת הסתירות בחינוך העברי בארץ ישראל מראשיתו ועד ימינו. זאת כחלק משילובה של השירה העברית בספרד (ושירת ימי הביניים בכלל) בהוראת הספרות העברית לדורותיה בחינוך העברי.

67 שירים ופיוטים מכלל יצירתו נמצאים בתכניות הלימודים ובספרי הלימוד במשך כל התקופה. הם כוללים שירי חול ושירי קודש, רובם בעלי גוון אישי, המשלב פן פרטיקולרי-יהודי ופן אוניברסלי-כללי. המשך הימצאותו בתודעה החינוכית חשוב והכרחי אך מותנה ביחס חיובי רציני לתרבות היהודית בגישה הומניסטית ורלוונטית.

מבוא

השירה העברית בספרד בתקופת תור הזהב היא ללא ספק אחת הפסגות של הספרות העברית בכל הדורות. שירתו של ר' שלמה אבן גבירול (רשב"ג) נחשבת בצדק לאחד משיאייה של תקופה זו, ודמותו היא אחת הדמויות המרתקות והייחודיות מבין משוררי

התקופה ומשוררי ישראל בכל הדורות. במאמר זה ייבדק מקומה של שירת רשב"ג כאבן בוחן שבאמצעותה ייחשפו תהליכים שעמדו ביסוד בניית תכניות הלימודים בחינוך העברי החדש בארץ ישראל מראשיתו. יתוארו השיקולים האידאולוגיים שהשפיעו על מעצבי החינוך בבואם להחליט על התכנים שיבואו לידי ביטוי בעיצוב דמותו של התלמיד, מממש החזון הציוני. יתוארו שינויים והתפתחויות שחלו במהלך השנים בתכנית הלימודים להוראת הספרות העברית, וכיצד הושפע מכך מקומה של שירת ימי הביניים בכלל ושירת אבן גבירול בפרט. עם זאת יהיה צורך לבדוק אם לעובדת היות דמותו ושירתו של אבן גבירול מיוחדות כל כך יש השפעה בהתייחסות אליו מצד אנשי החינוך בבואם לנקוט עמדה בדבר מקום שירתו ומשמעותה החינוכית.

כדי לבדוק את מטרות המאמר יש לנקוט גישה מתודולוגית המשלבת נקודות ראות אחרות: היסטורית-אידאולוגית, חינוכית וספרותית.

א. נקודת ראות היסטורית-אידאולוגית – תיבחן התפתחותו של החינוך היהודי-עברי בדורות האחרונים על זרמיו השונים מאז ראשית היישוב החדש בארץ ישראל ועד ימינו על רקע ההיסטוריה של העם היהודי בעת החדשה. התפתחות החינוך תיבחן תוך התמקדות בתהליך התחייה הלאומית ובאידאולוגיות השונות שרווחו בתנועה הציונית, כולל השינויים החברתיים, התרבותיים, הפוליטיים והכלכליים המתחייבים מן המעבר מיישוב וולונטרי לחברה ריבונית במדינת ישראל.

ב. נקודת ראות חינוכית – תיבדק גישתו החינוכית של כל זרם בחינוך העברי לפני קום המדינה ולאחר מכן. תתואר גישתו של כל זרם להוראת המקצועות העבריים כחלק מהתפיסה של עיצוב דמותו של "היהודי החדש", תוך הדגשת מקומה של הוראת הספרות העברית לדורותיה וזו של ימי הביניים בתוכה. כל זאת על רקע מגמות בחינוך הכללי ובעיקר על רקע גישות בהוראת ספרות והקשר ביניהן לבין האידאולוגיה החינוכית של כל זרם.

ג. נקודת ראות של חקר הספרות – יילקח בחשבון בעיקר מצב המחקר של שירת ימי הביניים בזמן נתון ומקומם והשפעתם של חוקרים שהיו גם אנשי חינוך והיו מעורבים בהכנת ספרי לימוד, בקביעת תכניות לימודים, בהכשרת מורים ועוד.

התקופה הנבדקת חולקה לשלושה פרקי זמן עיקריים: התקופה הראשונה – תקופת החינוך הפילנתרופי וראשית החינוך העברי בארץ ישראל בתקופת העלייה הראשונה והעלייה השנייה עד מלחמת השפות (1840-1913). התקופה השנייה – תקופת היישוב והתגבשות הזרמים בחינוך מאז מלחמת השפות ומלחמת העולם הראשונה ועד הקמת המדינה, המעבר לחינוך הממלכתי, ביטול הזרמים וחקיקת חוק חינוך ממלכתי (1913-1953). התקופה השלישית – מאז חוק חינוך ממלכתי במדינת ישראל ועד היום.

בכל תקופה תיבדק מקומה של שירת אבן גבירול כחלק מהוראת שירת ימי הביניים מנקודות הראות שהזכרנו, באמצעות בדיקת התבטאויות של חוקרים ממדעי היהדות ביחס לשירתו. הכוונה לחוקרים מתחומים מגוונים, כגון: חקר השירה והפיוט, חקר הלשון העברית, תולדות עם ישראל, תולדות התרבות והיצירה היהודית. כמו כן תתואר עמדתם

של אנשי חינוך ועמדתם החינוכית של חוקרי היהדות, כפי שבאו לידי ביטוי בבימות שונות ובמאמרים פרוגרמטיים בדבר מקום החינוך בעיצוב הדור והתכנים הראויים לכך. יודגש במיוחד יחסם למקומה של שירת תור הזהב בספרד וליצירת שלמה אבן גבירול בתוכה. ייבדקו תכניות לימודים, ספרי לימוד ואנתולוגיות ששימשו למטרות חינוכיות וכן ספרי עזר ומחקר ששימשו את המחנכים (חלקם הוצאו לאור על ידי בתי הספר או על ידי זרמי החינוך השונים לפני קום המדינה וחלקם על ידי משרד החינוך לאחר קום המדינה). כמו כן ייסקרו ספרי עזר שהוצאו לאור בשוק הפרטי כדי לשמש את צורכי הלומדים ואת דרישת תכניות הלימודים. ייכללו בדיון גם ספרים ומחקרים שלא נכתבו מלכתחילה כספרי לימוד (כמו למשל ספרי ההיסטוריה של גרץ), בשל השפעתם הרבה על דורם ועל כותבי ספרי הלימוד. בנוסף לספרות יעסוק המאמר במקצועות לימוד אחרים, כמו הוראת הלשון העברית והוראת ההיסטוריה, מפני שמקצועות אלה, בעיקר בתקופה הראשונה, עסקו בטקסטים ספרותיים עוד לפני שמקצוע הספרות היה קיים כמקצוע מובחן. לבסוף תינתן התייחסות לאנשי חינוך, לתפיסות חינוכיות ולספרי לימוד שמקורם בגולה בראשית דרכו של החינוך העברי בשל השפעתם הרבה על התפתחות החינוך בארץ ישראל. כמו כן תוגש ספירה מדוקדקת של שירי אבן גבירול שנלמדו על סוגיהם השונים לפי זרמי החינוך, תוך התייחסות לגישות השונות להוראת שירתו בתקופות השונות, בזרמים ובמגזרים השונים.

דמותו של אבן גבירול

שלמה אבן גבירול נולד במאלאגה בשנת 1021 (או 1022), חי בסרגוסה, ומת בוואלנסיה בין השנים 1053–1058. המקורות העומדים לרשותו של החוקר מועטים ומוגבלים, אם כי לפי כל הסימנים לא היו אלה חיים שגרתיים. אי אפשר לתאר ברצף את חיי המשורר גם בסיום חקירה מדוקדקת ביותר. כפי שהדגיש שירמן (תשנ"ט, עמ' 261–262), "לאמתו של דבר מוכרים לנו רק מאורעות מועטים מחייו, ואפילו באלה יש עניינים חשובים העטופים במסתורין. אישיותו יוצאת הדופן משתקפת אמנם בשיריו, אך אין בידינו ידיעות מספקות על התנאים שבהם נתפתחה אישיות זו ועל הגורמים שהשפיעו על עיצובה". עם זאת זכה אבן גבירול לכך שחלק מיצירותיו – רובן ככולן שירי קודש, כולל יצירתו המפורסמת "כתר מלכות" – נשארו בתודעת העם מימי הביניים ועד לעת החדשה (אשתור, תש"ך, עמ' 207; שירמן, תשט"ו, עמ' 176, תשנ"ט, עמ' 257).

חייו של אבן גבירול נעו בין רגעי שפל שנבעו מיתמות, מסבל ומכיעור עקב מחלת עור שהיה נגוע בה, מבידוד ועוני, מסכסוכיו עם בני עירו, מעזיבתו אותה בניגוד לרצונו ומתחושות של כיליון וזקנה בעודו צעיר. תלותו במיטיביו והרגשת כאב עם אובדן מיטיבו יקותיאל הוסיפו לו מכאוב וצער. כל אלה לוו במאמץ אדיר להספיק תוך זמן קצר מה שבדרך הטבע אין משיגים אלא במשך שנים רבות. אולם לצד תחושות אלה פעמו בו אמונה וגאווה ביכולתו האינטלקטואלית, הרגשת התעלות וגדלות ביחס לבני דורו ואמונה שכישורו בתחומי השירה והפילוסופיה מעמיד אותו מעל כולם. עם זאת הוא לא הביא

בחשבון את מורת הרוח ואת הקנאה שביטחוננו העצמי והמופרז ודעותיו החריגות מעוררים אצל אחרים, דבר שהגדיל עוד יותר את עוינותו לסביבה. אישיותו המופלאה של המשורר וההוגה הזה הייתה עטופה מסתורין בחייו, ואף לאחר מותו נרקמו סביבה אגדות מוזרות. למשל, האגדה על אודות הערבי שרצח אותו משום שקינא בחוכמתו והטמין את גופתו תחת עץ תאנה, שהחלה לפתע להניב תאנים מפוארות. היא חנטה פגיה טרם זמנה ועוררה התפעלות. המלך, ששמע על התאנה הפלאית, ציווה לחקור בעניין. הערבי נאלץ להודות בפשעו, ונתלה על העץ שתחתיו קבר את אבן גבירול (שירמן, תשנ"ט, עמ' 287-289).

אבן גבירול בחינוך העברי בארץ ישראל

דמותו הטרגית של אבן גבירול על גווניה המרובים מצאה את מקומה בבית הספר העברי בארץ ישראל מראשיתו. מתוך כ-1200 שירי קודש וחול משירת ימי הביניים המצויים בספרי לימוד ובתכניות לימודים בחינוך העברי מראשיתו, שנכתבו בידי 129 משוררים ופייטנים, 130 שירים ופיוטים הם של אבן גבירול, 61 שירי קודש ו-69 שירי חול (שיניאק, 1986, עמ' 191).¹ כדי לתאר את המשמעות שיש למספר השירים ולסוגיהם אי אפשר שלא לעסוק במקומה של שירת ימי הביניים בחינוך העברי מראשיתו, מ-1840 ועד ימינו, ואין לנתק את מקומה של שירת ימי הביניים מההשקפה החינוכית הרווחת בתקופה מסוימת ובזרם חינוך מסוים.

התקופה הראשונה (1840-1913)

בתקופה זו בנוסף לחינוך החרדי של היישוב הישן התפתחו מוסדות החינוך של החברות הפילנתרופיות ("כל ישראל חברים" וחברת עזרה), שפעלו במטרה פרגמטית לסייע לשיפור מצב היהודים בארץ ישראל. מטרה זו הביאה לגישה פונקציונליסטית בהוראת הלימודים היהודיים. על יסוד טיפוח לימוד הדת והשפה העברית נעשה ניסיון להתגבר על ריבוי הלשונות ועל הפירוד בין העדות. תוך כדי כך עודדו ופיתחו מוסדות החינוך את הוראתם של מקצועות עבריים, שהיו קיימים כבר בבתי הספר המשכילים באירופה, כמו לשון עברית, מקרא, היסטוריה של עם ישראל ואף ספרות ישראל לדורותיה, שכללה גם את שירת ימי הביניים. לימוד הספרות היה בתחילה חלק מלימוד הלשון העברית וההיסטוריה, ורק אחר כך התפתח באופן עצמאי במסגרת לימוד המקצוע "תולדות הספרות" ו"תורת הספרות". לזכותם של מוסדות החינוך של החברות הפילנתרופיות ייאמר, שהם זרעו את ניצני החינוך העברי-לאומי, למרות המגמה הדתית האנטי עברית שגברה בהן.

1. נספחים א'-ג' שבסוף המאמר מפרטים את שמות השירים שהופיעו בספרי לימוד ובתכניות לימודים, את חלוקתם לשירי קודש וחול, את תת-סוגיהם ואת חלוקתם לתקופות ולזרמים. הפניה זו מכוונת גם להמשך המאמר, בכל מקום שצינינו שירי אבן גבירול בהקשר הוראתי.

החינוך הלאומי-עברי, שהחל להתפתח במקביל לחינוך הפילנתרופי ואחר תפס את מקומו, ראה את עצמו מלכתחילה כמכשיר של המהפכה הציונית וכמשרתה של תנועת התחייה הלאומית. אנשי החינוך של העליות הראשונות רצו לעצב חברה יהודית חדשה ולטפח דמות "יהודי חדש". באשר למרכיבים האנושיים-כלליים של האדם החדש המקווה לא היו חילוקי דעות, וכולם קיבלו את הצורך בתכונות של שלמות טבעית, כוח, יופי, גבורה, קשר לאדמה ויכולת עבודה פרודוקטיבית, כאנטיתזה ליהודי הגלות. אך ביחס ליסוד היהדות שבדמות זו התגלו חילוקי דעות. המרד בגלות ואף ההתנגדות לדת עוררו התלבטות באשר לעבר היהודי, למסורת ולמורשת. מבין הפתרונות שהוצעו השפיעו על החינוך בעיקר גישת חילון המסורת, שלילת המסורת או חיוב המסורת (אבן-זהר, 1980; אלבוים-דרור, תשמ"ו; אליאב, 1978; אלמוג, תשמ"ב; ברלוביץ, תשמ"ג; חנני, תשל"ה; רוזנשטיין, תשמ"ג, תשמ"ח; רינות, תשל"ב; שביט, 1980).

אישים כאחד העם, ביאליק ודוד ילין ראו במורשת ובמסורת הדתית תרבות לאומית בעלת תכנים התקפים לאדם החילוני. הספרות הלאומית, המורכבת מיצירת כל הדורות, שימשה לדעתם מרכיב חשוב בתרבות זו. שירת ימי הביניים על גווניה הייתה חלק חשוב מספרות זו, עם זאת, היא עוררה לבטים בדבר ערכיה ומקומה בתכנית הלימודים הן מבחינת התוכן הן מבחינה אסתטית. עבור אחדים נחשבה דתית מדי ועבור אחרים - חילונית מדי. היו כאלה שראו בה גלותיות וכאלה שלא מצאו בה מקוריות או חששו מריחוקה מהקורא בן זמננו (רוזנשטיין, תשמ"ח; שבייד, תשמ"א).

הוראת שירתו של אבן גבירול השתלכה בתהליך שתואר לעיל כחלק מהוראת שירת ימי הביניים, בתחילה כחלק מלימוד הלשון והתפילה ובעיקר במסגרת לימוד ההיסטוריה, אחר כך כחלק מלימוד תורת הספרות ותולדות הספרות, ולבסוף - באופן עצמאי במקצוע הספרות. דמותו הייחודית רבת-הניגודים, חייו הטרגיים וכישרונו המגוון של אבן גבירול מצאו את מקומם המיוחד, בעיקר במסגרת לימודי "תולדות עם ישראל", כבר מראשית החינוך העברי. מלכתחילה שירתו נתפסה בגדולתה, כשהיא משולבת בתיאור הביוגרפי וההיסטורי ומשמשת עדות לתולדות חייו של המשורר ולמצבי נפשו. לימוד ההיסטוריה באותה תקופה שימש בעיקר לצורך גילוי "העבר המפואר", כבסיס לשיקום הגאווה הלאומית וכמרכיב בעיצוב דמותו של "היהודי החדש". לימוד תקופת תור הזהב בספרד, ודמותו של אבן גבירול כחלק ממנה, התאים היטב למטרה זו.

צבי גרץ כתב בספר ההיסטוריה המפורסם שלו על:

משורר נעים ויחד עם זה הוגה דעות עמוק... כל זרת קומתו היתה שירה ומחשבה, וכל מה שלא היה קשור בשירה והיגיון נראה בעיניו כקטן ודבר הבל... הוא התכנס אל תוכו, כי מאס בו העולם החיצוני, והתעמק בנפשו העשירה, המלאה זמרה ומחשבה.

(1955, כרך שלישי, עמ' 33-39)

וכך הוא ממשיך לתאר את סגולות שירתו והגותו הדתית של אבן גבירול לצד פירוט פגעי חייו, מות יקותיאל ועזיבת סרגוסה, תוך שילוב קטעים משירתו האישית. בספרו של שמעון דובנוב (תר"ע, עמ' 41-44), בנוסף לתיאור חייו הטרגיים מודגשת שירתו הדתית-

לאומית המשתלבת בשירתו האישית:

יצירותיו הפיוטיות הוסיפו להצטיין מאז בסגנון הצח ובצלצול הנעים, ברכותן ובצערן העמוק המרחף על כל שורה וחרז-צער נשמתו היתומה ונשמת עמו הרצוצה בגולה... פזמוניו הנפלאים, שבהם הוא מתנה את צרות אחיו, את מכאובי אומתו בשבייה, היו לנו לשירי-עולם ולתפילותינו ביום חג ומועד עד היום...

דובנוב מדגיש את שירתו הדתית הגדולה של אבן גבירול "כתר מלכות", את יצירתו הפילוסופית "מקור חיים" ואת שירת החול, שעליה "שפוך רוך פיוטי וגעגועים של אהבה לחמדת הטבע והחיים" (שם).

אף על פי שספרי גרץ ודובנוב נכתבו בגולה ולא כספרי לימוד לבתי ספר, הייתה להם השפעה רבה על ספרי הלימוד ועל החינוך בארץ. הסופר והמחנך אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ (אז"ר) כתב בארץ ספרים ללימוד ההיסטוריה של עם ישראל, שבאמצעותם רצה לקרב את התלמידים להבנת התפתחות התרבות היהודית דרך דמויותיהם של גדולי האומה, בתוכם גם אבן גבירול אשר:

עוד בימי ילדותו סבל עוני ולחץ, ומאהבתו את החכמה והשיר הגה בהם יומם וליל ולא ידע מאומה משמחת התבל וממנעמיה, ורוח יגון לבשה אותו תדיר. בהיותו עוד צעיר לימים הרגיש את כל כוחו בממלכת השיר עד כי לא נחשב לו ליהירות מה שהעיד על עצמו: אני השר והשיר לי לעבד...

גם כאן עולה שירתו, שירת הקודש ויצירתו ההגותית, כעדות לגורלו המר, ללא אזכור שירת החול שלו (ראבינוביץ, תרנ"ח, עמ' 130-133).

גם אליעזר בן-יהודה, מחיה השפה העברית, כתב ספר ללימוד היסטוריה, שבו ניסה להבליט כל ניצוץ חיים ויצירה בחיי העם בגולה, ובאמצעותם: "לחדש את הרוח בבנינו ובנותינו ולגדל לנו דור שאנו מייחלים לו". גם הוא ייחס חשיבות רבה לתקופת ספרד והבליט בנוסף לשירתו האישית של אבן גבירול את שירת הטבע והחשק שלו ובעיקר את שירת הקודש, ה"מצטיינת ברעיונות נשגבים בחום הרגש וכיפי המליצה..." (בן-יהודה, 1904, עמ' 90-91).

במקצוע תולדות הספרות, שהחל להילמד באותה תקופה, הוקדשו פרקים בספרי הלימוד לשירת ספרד. בתוכם הוקצה כמובן מקום בולט לשירת אבן גבירול. קאססעל המסתמך על ראשוני החוקרים של זמנו מספר את תולדות חייו של המשורר ומהלל את שירתו:

גבירול נטע נטעי נעמנים בכל ענפי מליצה ושיר בחלקת דת קודש, שירי תודה לאלוהי הצבאות ושירי היגיון... ותפילות... שירי תקוות נעימות לימים יצרו, אל אשר יהי רוחו ללכת בדרכים שונים השאיר המשורר גבירול אחריו ברכה. וכמעט בכל מערכות התפילה ברוב או במעט, מלא כבוד המשורר הנפלא גבירול...

(קאססעל, תרמ"ו, עמ' 272-274)

זוטא וברקמן ממשיכים לקלס את שירתו האישית והלאומית, שבה הוא: "צולל בעמקי הבריאה ובנבכי הנפש ומתנשא מעל לצורכי החומר ומחסוריו". הם מדגישים עוד יותר את שירת הטבע והיין, אשר על אף היות המשורר שקוע במצוקותיו הנפשיות, לא יכול היה להסיח את דעתו ממנה (ברקמן, תרצ"ח, עמ' 67-74; זוטא, תרצ"ז, עמ' מ"ב-מ"ה). דוגמאות משירתו משובצות גם בספרי הלימוד שעסקו בהוראת תורת הספרות. כך, למשל, במקראה שערך קרינסקי הוא מביא את מבחר היצירות הפיוטיות מן התנ"ך ואילך כשהן מסודרות על פי מושגים מתורת הספרות. לכל סוג ספרותי מוקדש פרק ובו דוגמאות מיוצרים שונים מתקופות שונות. למשל בפרק המוקדש ל"אדות" מוגדרת האדה כ"יצירה לירית המביעה את רחש לב הפייטן, רגשותיו העמוקים, התפעלותו והשתוממותו למראה מחזות הטבע והחיים". לשם הדגמה מובאים בין השאר 14 פיוטים משירת ימי הביניים, ביניהם מתוך "כתר מלכות" של אבן גבירול (קרינסקי, תרע"ב, עמ' 121-135, 695-726). תרומה ייחודית להפצת הוראתה של שירת ימי הביניים בכלל ושירת שלמה אבן גבירול בפרט הייתה לח"נ ביאליק (עם י' רבניצקי וש' בן-ציון). ביאליק כתלמידו וכממשיכו של אחד-העם פיתח את רעיון הכינוס, שעיקרו הוצאה לאור של מבחר מייצג של המיטב מאוצרות הספרות של עם ישראל מן המקרא ועד הספרות העברית החדשה. ספרים אלו נקבעו כמייצגים את רוח העם, והם ראויים למעמד של מחנך על-זמני. אמת המידה שביאליק הציע למבחר היא זו המקובלת בספרות מופת, והיא אמת מידה לאומית-חילונית מובהקת (שבייד, תשמ"א). שירת ימי הביניים, ובעיקר זו של יהדות ספרד, קסמה לביאליק מיד עם היפגשו בה, וכל כמה שהתעמק בה נתחבבה עליו יותר ויותר, עד שראה את הבאתה לפני הקוראים כמצוות עשה ממש. היא הייתה עבורו התחום הספרותי השלישי בחשיבותו אחר התנ"ך והאגדה, ולכן שיקע עצמו במחקרה ובהפצתה. בעריכת האנתולוגיה שירת ישראל ובההדרת שירת אבן גבירול ראה לנגד עיניו בעיקר מטרה חינוכית: להנחיל שירה זו ואת מורשתה האמנותית הן לספרות העברית הן לחינוך העברי. הוא ראה בהזנחת שירת ספרד תעודת עניות לדור, ומתוך הרגשה כי השעה דוחקת וחשש שמא תהיה שירת ספרד נידונה לגניזה עולמית, עסק בעבודה זו של ליקוט וההדרה (ביאליק-רבניצקי, תרפ"ז-תרצ"ב, ההקדמה; הברמן, תשל"ה, עמ' 60-61). באנתולוגיה שירת ישראל מוקדש פרק נכבד לשירת אבן גבירול. במבוא, לאחר תיאור תולדות חייו של המשורר וייחודם הטרגי, כותב ביאליק דברי שבח למשורר:

עם שירי בן גבירול נצנצו הניצוצות הראשונים של רגש פיוטי אמיתי בשירה העברית בספרד. נושאי גבירול נצנצו, שיריו ותפילותיו... הם ברובם הצער הלאומי, יגון העם, געגועיו ותקוותיו וגם צערו הפרטי של המשורר האומלל עצמו, המתאונן על פגעי זמנו ורוע מזלו. מצוין ונעלה מאוד בשפעת הרעיונות, בעמקות הרגש ובהתרוממות הרוח הוא שירו הפילוסופי הגדול "כתר מלכות", שבו הביע המשורר בסגנון נשגב ובשפה רוממה ונאדרה את השקפתו הפילוסופית על אלוהים, העולם והיצירה. הוא כתב גם שירי טבע, ובנערותו כשהיה עדיין מחקה את חרוזי דונש בן לברט חיבר גם שירים

לימודיים... ואולם אלו אין להם ערך פיוטי מיוחד...

(ביאליק ורבניצקי, תרפ"ז-תרצ"ב, עמ' 15-16)²

חשוב לציין גם את תרומתו הייחודית של דוד ילין למחקרה של שירת ימי הביניים ולשילובה בתכניות הלימודים. אף שלא הקדיש לאבן גבירול חיבור מיוחד, התייחס אליו ילין במחקריו הכלליים ובספרי הלימוד שערך (הברמן, תש"ל; ילין, ת"ש, המבוא של ברודי; רצהבי, תשכ"ז). בתקופה זו של ראשית החינוך העברי נמצאו בספרי הלימוד ובתכניות הלימודים 19 שירים וקטעי שירים משל אבן גבירול: 7 שירי קודש, 12 שירי חול. מתוך שירי הקודש בלטו בעיקר פיוטים בעלי אופי דתי-לאומי, כמו: "שביה עניה בארץ נכריה", "שורש בנו ישי", "שכחי ענותך", וקטעים מתוך "כתר מלכות". עיקרם פיוטים העוסקים בסבל הגלות ובתקווה לגאולה עם מרכיבי בקשת סליחה ומחילה אישית ולאומית. שירי החול ברובם הם שירים בעלי אופי וגוון אישיים, שירי התפארות, תלונה, שבח וקינה, הקשורים לתולדות חייו של המשורר, למשל: "אני השר והשיר לי לעבד", "ידידי שעו מני", "נפש אשר עלו שאוניה", "בימי יקותיאל אשר נגמרו", ואף שיר יין סאטירי בעל אופי אישי, שייחוסו למשורר אינו ודאי - "ככלות ייני". השירים מופיעים בספרים ללימוד תולדות עם ישראל, תולדות הספרות, תורת הספרות, לימוד הלשון והסגנון ובעיקר באנתולוגיות לשירה העברית בכלל ולשירי ציון בפרט (כנור ציון, תר"ס; שיניאק, 1986, עמ' 301-305). שירים אלו נלמדו, כאמור, כחלק מלימוד התפילה (שירי הקודש), הלשון והסגנון העברי, כחלק מתולדות עם ישראל, מתולדות הספרות ותורת הספרות, מלימוד זמרה וחגי ישראל.

לימוד שירת אבן גבירול משתלב במגמה הכללית של לימוד שירת ישראל בימי הביניים בתקופה זו. מגמה זו קשורה בחיפוש הדרך הראויה ללימוד מורשת העבר היהודי לדורותיו. ברור זה המתלבט בין חיוב המסורת לבין חילונה, ואף מתחיל להרהר בדבר שלילתה, גישת "חיוב המסורת" הדתית היא זו השלטת והיא זו המביאה אל תכניות הלימוד את שירת הקודש המשולבת בתכנים לאומיים. אולם יחד עמה מתחילה להתפתח בעיקר בכתי הספר הלאומיים בערים ובמושבות החדשות גישת "חילון המסורת", והיא זו שמביאה אל תכניות הלימודים את שירי החול הייחודיים לשירת תור הזהב וגם את השירים הכוללים תכנים לאומיים, היכולים לשמש מקור לעיצוב דמותו של היהודי החדש. לגישה לאומית-תרבותית זו יש לצרף את הגישה הביוגרפית, הרואה בשירים מקור ללימוד חיי המשורר ותקופתו וגם מודל להזדהות של הלומד. זו הגישה המביאה אל מערכת החינוך העברי המתעצבת את שירתו האישית הייחודית של אבן גבירול. שירה אשר מעבר למוטיבים של קודש וחול חושפת עולם אינטימי מרתק של משורר מיוסר, שמשך כבר אז את תשומת לב המחנכים בפוטנציאל החינוכי-אסתטי הגלום בשירתו.

גם מצב חקר שירתו של אבן גבירול בתקופה זו משפיע על מבחר השירים ששימשו את אנשי החינוך. מחקר שירת ימי הביניים בכללו עמד בעיקר על חקר הטקסט, על הדרתו

2. מובאים שם 12 שירים, רובם שירי חול, בנושאים אלה: שירים אישיים, שירי טבע, שירי פרידה, שירי קינה, שיר יין ושיר קודש.

ועל פרשנותו בגישה אימפרסיוניסטית. אולם בעוד שירת הקודש של אבן גבירול נשתיירה בהעתקות מרובות של מחזורים וקובצי סליחות והייתה בדרך כלל קלה יותר לעיון, שירת החול שלו הייתה מפוזרת בכתבי יד משובשים. אלא שגם אלה החלו להיחשף במהדרות מדעיות, ובעקבותיהן החלו להתפרסם מחקרים על אודות תולדות חייו ומגוון שירתו (שירמן, תשנ"ט, עמ' 257-262).

אופייה המיוחד של שירת שלמה אבן גבירול, בעיקר המרכיבים האישיים הבאים לידי ביטוי בשירת חול וקודש, שמתוכם עולה דמותו המשוסעת ומלאת הסתירות, קובע לו מעמד ייחודי מעבר למגמות הנורמטיביות של הוראת הספרות העברית בראשית החינוך העברי. אפשר לומר, שמחוללי החינוך העברי בחפשמ דמויות וטקסטים מן העבר כדי לעצב באמצעותם את היהודי החדש נושא חזון התקומה, מצאו ברשב"ג (ובדמויות נוספות) אישיות המתאימה לצורכיהם ולהשקפתם האידאולוגית תוך הבלטת אותם שירים ופיוטים המחזקים את מטרתם.

התקופה השנייה: תקופת הזרמים (1913-1953)

תקופה זו מאופיינת בעיקרה בקיומם של שלושה זרמי חינוך: הזרם הכללי, זרם המזרחי וזרם העובדים, בחסותם של המוסדות הלאומיים. קיומם של אלה היה ביטוי למגמות פיצול ומאבק אידאולוגי-פוליטי בתוך היישוב הלאומי-ציוני. באמצעות הזרמים ביקשו המפלגות לחנך לעצמן דור המשך. אך למרות חילוקי הדעות היה בסיס אידאולוגי חברתי משותף לשלושת הזרמים: בכולם התשתית הייתה לאומית-ציונית ועברית, ועליה ניסה כל זרם על פי דרכו לבסס את דרכו החינוכית. בכולם היחס למורשת הספרותית-יהודית היה מרכיב חשוב בתפיסת העולם החינוכית, ולפיו עוצבו גם יחסם וגישתם להוראת שירת ימי הביניים.

הזרם הכללי היה הגדול ובעל ההשפעה הרבה ביותר מבין הזרמים. הוא היה הממשיך של בית הספר הלאומי-חילוני מראשית החינוך העברי, שהוקם על בסיס גישת "חילון המסורת". כאן הונח היסוד לבית הספר העברי המודרני, לעיצוב תכניות הלימודים שלו ולדרכי ההוראה האופייניות לו. לצד הנטייה להעניק חינוך בעל מגמה כללית, כולט בו מאוד הפתוס של התחייה הלאומית, והוא מקנה מעמד מיוחד לנושאים לאומיים ודתיים. כאן לובנו, יותר מכל זרם אחר, השאלות הנוגעות למקומה של הספרות העברית לדורותיה בתכנית הלימודים לרבות מקומה של שירת ימי הביניים. הגישות השונות להוראת הספרות הקיימות בזרם זה מעידות על מגוון הדעות שפעלו בו, החל בגישה ציונית-לאומית הרואה באידאל הציוני ובשלילת הגולה את הקריטריון היחיד לברירת החומר הנלמד, דרך גישות מסורתיות המחייבות את תרבות ישראל לדורותיה, וכלה בתפיסה הומניסטית הרואה באדם ובצרכיו הרוחניים, בערך האמנותי של היצירה את הדבר החשוב והקובע. גישות אלו השפיעו כמובן גם על היחס להוראת שירת ימי הביניים. נמצא דעות הנעות בין שלילת לימודה באופן עצמאי לבין חיובה והדגשת ערך לימודה העצמאי; בין הצדקת לימודה כחלק מלימוד ההיסטוריה בלבד לבין היותה חלק בלתי נפרד מלימוד

הספרות; בין הוראתה על בסיס ציוני-לאומי בלבד לבין הוראתה גם על יסוד אסתטי-הומני ואנושי-כללי; בין העדפת שירת הקודש בגלל מקוריותה ושליטת לימוד שירת החול בגלל זרותה ליהדות לבין העדפת שירת החול בגלל המרכיב האנושי-לאומי שבה ושליטת שירת הקודש בגלל המרכיב הדתי שבה; בין העדפת שירה לאומית לבין העדפת שירה אישית.

זרם המזרחי קיבל את רעיון האחדות הלאומית, שנתפרש כאידאל שהשגתו תלויה בהשרשת חיי תורה בעם. כאן ביקשו לעצב חינוך דתי-לאומי, שימוזגו בו ערכי היסוד של החינוך היהודי המסורתי עם עקרונות וערכים של המהפכה הציונית והמעשה החלוצי. מיזוג זה עורר קשיים שהתבטאו בתפיסה דו-ערכית ללימודי החול ולשילובם בלימודי הקודש, קושי הבולט ביחס להוראת הספרות העברית ושירת ימי הביניים בתוכה - האם ללמדה במסגרת לימודי קודש או כחלק מלימודי "הספרות היפה".

זרם העובדים קשור לתפיסה הציונית-סוציאליסטית ומשקף את שאיפותיהם הלאומיות-תרבותיות של ההתיישבות העובדת ומעמד הפועלים בעיר ובכפר. פעלו בו שלוש גישות ביחס למורשת העבר ולספרות העברית לדורותיה: (א) הגישה החילונית האנטי דתית שוללת הגלות, המדגישה את התהליכים החברתיים ורואה בספרות העברית ובהוראתה (כולל שירת ימי הביניים) חלק מלימוד התהליך ההיסטורי-חברתי שעבר העם במהלך תולדותיו. (ב) הגישה הלאומית האוניברסלית, המדגישה את ייחודו של עם ישראל ומורשתו וכן את הצדדים האנושיים-כלליים המצויים בו ואת משמעותם לעיצוב ערכים הומניים וסוציאליים. (ג) הגישה הלאומית-מסורתית הרואה בהקניית המורשת התרבותית-לאומית חלק מתהליך הנורמליזציה של העם על אדמתו. תכניות הלימודים של זרם זה הן תוצאה של ניסיון לשלב את שלוש הגישות, ומתוך הבנתן מתברר מקומה של שירת ימי הביניים בזרם זה (אלבום-דרור, תשמ"ב; לם, תשל"ג; ריגר, ת"ש; רינות, תשל"ח; רשף, תשמ"ג; שלהב, תשמ"ב). עם זאת, מספר שירי ימי הביניים שנלמדו בתקופה זו גדל פי ארבעה ביחס לכמות שנלמדה בתקופה הקודמת. 1071 שירים וקטעי שירים מופיעים בתכניות לימודים ובספרי לימוד, רובם שירי חול (694) וחלקם שירי קודש (356)³ ומקאמות.

לשירת שלמה אבן גבירול מקום נכבד גם בתקופה זו. בספרי הלימוד הופיעו 97 שירי חול: 80 בזרם הכללי, מתוכם 30 בספרי לימוד ששימשו גם את זרם המזרחי, 17 שירים בזרם העובדים ואף לא אחד בספרים ובתכניות ששימשו רק את זרם המזרחי. בתוך שירי

3. אין הכוונה לשירים שונים אלא למספרם הכולל של השירים. אם אותו שיר מופיע כמה פעמים, כל אוכור נמנה. ראו: שיניאק, 1986, עמ' 124-125. הפרופורציה בין שירי חול לשירי קודש קטנה (2:1 לעומת 6:1 בתקופה הקודמת). רוב השירים מופיעים בזרם הכללי. 648 שירי חול, מתוכם 434 בספרי לימוד ששימשו גם את זרם המזרחי, לעומת 16 שירי חול רק בספרים ובתכניות לימוד של זרם המזרחי ו-16 שירים בזרם העובדים. 315 שירי קודש בזרם הכללי, מתוכם 167 בספרי לימוד ששימשו גם את זרם המזרחי, 32 שירי קודש בספרי לימוד של זרם המזרחי ו-9 בלבד בזרם העובדים. רוב השירים משל משוררי ספרד: שמואל הנגיד, שלמה אבן גבירול, משה אבן עזרא, יהודה הלוי, אברהם אבן עזרא ויהודה אלחריזי. כן יש לא מעט משירי עמנואל הרומי.

החול נכללו: שירים אישיים (2), התפארות (29), תלונה (6), שבח וידידות (9), התנצלות (2), טבע (15), יין (3), חשק (2), הגות (6), פרידה (2), לעג והתולים (4), קינה (13), שירים לימודיים (4). לצדם הופיעו 74 שירי קודש: 64 בזרם הכללי, ובהם 32 בספרים ששימשו גם את זרם המזרחי, 8 פיוטים בספרי לימוד ובתכניות של זרם המזרחי ו-2 בלבד בזרם העובדים. שירי הקודש נחלקו לכמה סוגים: רשות (44), סליחה (5), גאולה (11), אוהרה (1), תוכחה (3), אופן (1), פזמון (2), מתוך "כתר מלכות" (2), אחרים (5) (שיניאק, 1986, עמ' 191 א', טבלה 15, שם גם פירוט הסוגים לפי הזרמים).

הוראת שירת אבן גבירול בולטת בעיקר בזרם הכללי, שם היא משתלבת בשינויים החלים בתקופה זו בהוראת הספרות בכלל ובזו של ימי הביניים בפרט. בין השינויים בולטת ההפרדה שחלה בין לימוד שירת ימי הביניים בבית הספר היסודי לבין הוראתה בבית הספר התיכון. בבית הספר היסודי היא המשיכה להילמד כחלק מלימודי תפילה, עברית, היסטוריה וזמרה, ואילו בבית הספר התיכון חל מעבר מלימודה כחלק מתורת הספרות ותולדות הספרות ללימודה כמקצוע העומד בפני עצמו, שבו עצמו חל מעבר מהדגשת הכיוון הלאומי-ציוני בגישה "מנחילה" באמצעים של סוציאליזציה לכיוון לאומי-ציוני הנוקט גישה "מכשירה" ואמצעים של אקולטורציה ומתחשב גם בצרכים פדגוגיים, אסתטיים והומניים (לם, 1973, עמ' 9-39). בעקבות זאת חלו שינויים בתכנית הלימודים גם במעבר מכיוון "גנטי", המדגיש את הצורך ללמד את כל מורשת העבר באופן כרונולוגי באמצעות לימוד תולדות הספרות - גישה שהתפתחה בעיקר בגימנסיה הרצליה בתל-אביב, לעבר הכיוון ה"אפיונול" שהתפתח בבית הספר הריאלי בחיפה, ששם דגש במרכיב האסתטי-הומני והתמקד בלימוד שניים-שלושה יוצרים לעומק נוסף ללימוד הפואטיקה של שירת ימי הביניים בכללה. כך קרה ששירת אבן גבירול ושירת יהודה הלוי היו עיקר הוראת שירת ימי הביניים בתיכון של הזרם הכללי. הן נתפסו כחלק מהספרות הלאומית של העם, ולכן על התלמיד העברי להכירן כחלק מתהליך עיצובו כיהודי חדש (רוזנשטיין, תשמ"ח). התפתחות זו באה לידי ביטוי גם בדרכי ההוראה: מהגישה של "קריאה מבוארת" המדגישה תוכן אידאומוסרי, ומגישה ביוגרפית-פסיכולוגית של היוצר לגישה "רלטיביסטית" המתייחסת לתוכן ולפואטיקה של השיר, ואף ראשיתה של גישה "פרספקטיבית" המנסה לבחון את משמעות השיר לקורא בן זמננו לפי ערכים אסתטיים מודרניים בשילוב הפואטיקה של שירת ימי הביניים (פגיס, 1970, עמ' 25-30; Wellek & Warren, 1970, pp. 238-250). בהקשר זה נערכה אנתולוגיה של שירי אבן גבירול בלבד. השירים נבחרו לפי קריטריונים אסתטיים וחינוכיים במיוחד לצורכי לימוד והוראה (שירמן, תש"ד).

בית הספר הריאלי בחיפה, שנוסד בשנת 1914 בעקבות מלחמת השפות, יכול לשמש דוגמה למוסד חינוכי שראה את עיקר מטרתו לתת חינוך עברי-לאומי המחייב לקשור את התלמיד ל"עברנו הגדול" ולהנחיל לו את היצירות הגדולות "שיצר עמנו במשך שנות קיומו". שירת אבן גבירול השתלבה במימוש חזון זה (בית הספר הריאלי בחיפה, תרע"ד; הלפרין, 1970, עמ' 93-95). יש שראו בשירתו "מרכיב חשוב בעיצוב תרבותנו הלאומית לעתיד, שיש בכוחה למלא תפקיד חשוב במובן החינוכי הלאומי, הקשור לשאיפה אל

מקורותינו הנצחיים הקשורים במזרח השמי, ולכן יש ללמד את היצירות עצמן על ידי הפעלת הרגש והשכל של הלומד" (ארצי, תש"ב). ויש שראו בה כלי לפיתוח הרגש והדמיון של הלומד בגלל יכולת ההזדהות עמה (קלוזנר, בתוך: הוראת ההבעה והספרות בבתי הספר התיכוניים, תש"ב, עמ' 32-35).

באנתולוגיה שערך ארצי, המושפעת מהאנתולוגיה שערך שירמן, כלולים 21 שירים של אבן גבירול הנחלקים לחמישה פרקים: שירי תלונה, שירי תהילה וידידות, שירי קינה, שירי התפארות ופולמוס, שירי טבע, ואף לא שיר קודש אחד. במבוא אומר העורך שבחירת השירים נעשתה מתוך "שיקול דעת רב. נוסף לכיוונים היסודיים שבהוראת כל שירה (שעיקרם: חינוכי-אסתטי ולימודי-שכלי) פעל כאן הרצון לחבב את הנכס הפיזי, השירה הספרדית, על הנער - נושא תרבותנו הלאומית לעתיד; כי אין להקנות, לדעת, יצירה לאומית, שהחייאתה הייתה כל כך קשורה בתקופת התחייה, בלי להאחיבה על לומדיה" (ההדגשות במקור). ארצי רואה בשילוב הפן החינוכי-אסתטי עם הפן הלימודי-שכלי את עיקר הלימוד, בהנחה שהשילוב יהפוך את לימוד שירת אבן גבירול לנכס יסוד. לכך יש להוסיף את לימוד: "לשונה הציורית, סגנונה המוסיפי ושאר קישוטיה הפיזיים ורעיונותיה המיוחדים, המשפעים מרוח התקופה של ספרד הערבית ומטעם האסטטיקנים של הדורות ההם, יש ערך רב..." (ההדגשה במקור, ר"ש). הוא מוסיף ש"מלבד הטעמים החינוכיים והספרותיים-אמנותיים... קבע כאן בבחירת השירים, במידה מרובה, יחסו הנפשי הסובייקטיבי". העובדה שכלולים כאן רק שירי חול, רובם בעלי גוון אישי, ואין אף שיר קודש אחד מעידה על ראייה חד-ממדית של יצירתו הייחודית של רשב"ג. דבר זה בא לידי ביטוי גם בשאלות ובמטלות לתלמידים המלוות כל שיר, המתייחסות ברובן לפרטים הנוגעים לחייו האישיים של המשורר" (ארצי, תש"ב, המבוא).

מבין שירתו האישית של אבן גבירול, השירים הנלמדים ביותר הם: "אכן מיודעי זנחתני", "אמור לאומרים", "אני האיש אשר שינס אזורו", "אני השר", "בימי יקותיאל אשר נגמרו", "בכו עמי", "זמני מה לך תחרוש", "כשרש עץ", "לו היתה נפשי", "מליצתי בדאגתי הדופה", "נחר בקראי גרוני", "נפש אשר עלו שאוניה", "ראה שמש". מתוך שירי החול בולטים השירים: "ישלם הסתיו נדרו", "ככלות ייני", "כתב סתיו", "מי זאת כמו שחר", "עבי שחקים כשורים געו". ומבין שירי הקודש הבולטים הם: "אדני מה אדם", "אתן לאלי עוז", "ואת יונה חבצלת שרונים", "כתר מלכות" (קטעים), "שאל להודות לך לבי", "שאלוני שעיפי התמהים", "שאל יפה-פיה", "שאלתם על לבבי", "שביה בת ציון", "שביה עניה", "שדי אשר יקשיב לדל", "שורש בנו ישי", "שחי לאל יחידה", "שחר אבקשך", "שחר עלה אלי", "שחרתיך בכל שחרי", "שכולה אכולה", "שכחי יגונך", "שלשה נוסדו יחד", "שנותינו ספו", "שער אשר נסגר", "ששוני רב בך" (שיניאק, 1986, עמ' 301-305). ברוב השירים בולט המרכיב האישי הייחודי למשורר, הנובע מאישיותו וממהלך חייו.

גם בתקופה זו משרתת דמותו של אבן גבירול צרכים וגישות אידאולוגיות חוץ-חינוכיות. נותן הטון הוא הזרם הכללי, אשר קבע את מהלך ההתפתחות העיקרי בחינוך

בתקופה זו והשפיע על התפתחויות שהביאו לתכניות הלימודים את שירת החול הקלסית ובעיקר את השירה בעלת התכנים הלאומיים והאישיים. זאת בנוסף לשירי קודש שנתפסו כחלק מהיצירה הלאומית ומהתרבות הלאומית. בזרם הכללי נוצרו רוב ספרי הלימוד, ואלה שימשו גם את זרם המזרחי, אשר הוציא מהם לצרכיו בעיקר את שירת הקודש שהתאימה לגישתו. בזרם העובדים לעומת זאת מופיעים כמעט רק שירי חול ושירים אישיים, גם כאן בהתאם לגישתו ולצרכיו.

בזרם הכללי נהגו גישות מספר. בנוסף לגישות שניצניהן כבר החלו בתקופה הקודמת, כמו גישת "תולדות הספרות", "הגישה המנחילה" ו"הגישה הלאומית-ציונית", החלה לתפוס מקום "הגישה המכשירה". לפי גישת תולדות הספרות, על התלמיד לדעת את הספרות העברית על כל תקופותיה ברצף אחד בלי לוותר על אף תקופה. לעומתה הגישה המנחילה מטפלת בהרגליו, במיומנותיו ובידיעותיו של התלמיד בטכניקה של סוציאליזציה, ורואה במוסד החינוכי מסגרת להשכלה כללית ויהודית, כולל ספרות ימי הביניים, זאת כדי להכשיר את התלמיד למלא בחיי האומה את התפקיד האחראי של אינטליגנציה לאומית-עברית. ואילו הגישה הלאומית-ציונית ראתה בהגשמה הציונית את האידאה המרכזית שהוראת הספרות צריכה לשרת, ולפיה לימוד ספרות ימי הביניים חשוב לצורך התחייה הלאומית.

בנוסף לגישות אלה החלו לתפוס מקום, לקראת סוף התקופה, גישות שבהן לשירת אבן גבירול היה מקום מרכזי: הגישה המכשירה ראתה בספרות כלי להצגת דגמי מופת מעולים שיש להקנות לתלמיד. שירת ימי הביניים שימשה דוגמה ליצירות מופת קלסיות שהמפגש עמן אמור לעצב אדם שלם ובר-אוריין (גויטין, תש"י, עמ' 93-109; קויפמן, 1930; שפיגל, 1939). מתוך כך נוצרה הגישה הפסיכולוגית-פדגוגית, שראתה בעיקר את צורכי התלמיד, את דרגות התפתחותו ואת כושר תפיסתו. מצדדי גישה זו טענו כי יש לברור מאוצר ספרותנו את הנחוץ ואת הניתן להוראה. כך יש להתייחס גם לשירת ימי הביניים, דהיינו לחפש בה יצירות המדברות אל הרגש ואל הדמיון, ולשירת אבן גבירול היה תפקיד חשוב בגישה זו (פיכמן, תרצ"ד, עמ' 1-7; קלוזנר, 1944, המבוא). לכך קשורה גם הגישה האסתטית-ספרותית, שראתה לפניה את היצירה הנלמדת, את ערכה האמנותי ואת יכולתה לפתח את חוש היופי אצל הלומד ואת יכולתו הביקורתית ביחס לטקסטים הנלמדים. באשר לשירת ימי הביניים צריך היה להתמודד עם המחיצה העומדת בינה לבין הקורא בן זמננו באמצעות בחירת שירים מתאימים, שהגיעו לשיאים אמנותיים המדברים אל טעמו של הקורא המודרני (מהלמן, תש"ה). בסופה של התקופה החלה להתבלט הגישה ההומניסטית, המחפשת את היסודות בתרבות העבר היכולים לשמש לחינוך בהווה. גישה זו הופיעה לקראת סיום התקופה הנידונה (החל ב-1952), ונציגה הבולט הוא אדר. אדר חיפש פתרון לשאלה מהי התרבות היהודית המחנכת, כלומר מה אפשר לקחת מהתרבות היהודית לכל דורותיה, שישפיע על חינוך האדם הצעיר בארץ ישראל. לדעת אדר, תנועת התחייה בחיפושה אחר מקורות חינוכיים לעיצוב חברה יהודית חדשה, אינה יכולה להיות אלא תנועה הומניסטית יהודית, והוראת הלימודים העבריים בבית הספר היא הבסיס

להומניזם זה. לפי תפיסתו, בלימודים אלה יש לספרות העברית הקלסית תפקיד חשוב בהיותה אחד הביטויים הנאמנים לתרבות הדורות. החינוך באמצעות ספרות צריך להיות כוח מניע שתפקידו לעורר את התלמיד לדעת את עצמו ולהוציא את עצמו מן הכוח אל הפועל. לכן יש לראות בספרות הלאומית הגדולה לא את היצירות העוסקות בלאומיות העברית דווקא, אלא את היצירות של "הרוח העברית" המוסרת את ערכי האדם. דבר זה מחייב פעולת סלקציה, שהיא עיקרון הומניסטי בסיסי, שלפיו העם קובע לו את הספרות הקלסית המחנכת שלו. בשירת תור הזהב בספרד אדר רואה מרכיב חשוב בקלסיקה של התרבות היהודית. ואף על פי שיש בעיות לא קלות בהוראת ספרות זו, אין לוותר עליה אלא יש לבדוק מקרוב בעיות אלה ולמצוא להן פתרון. לדעתו, בגלל ערכה הפנימי של יצירת תקופת ספרד יש לתת לה מקום נכבד הרבה יותר מן הנהוג, והיצירות הנכללות בתכנית הלימודים לא נבחרו מתוך הערכת ערכן הפנימי אלא בשל שיקולים לאומיים של דור התחייה הלאומית. כמו כן הקריטריון לבחירת שירת ימי הביניים צריך להיות, לדעתו, זהה לקריטריון המשמש לבחירת שאר יצירות הספרות, כלומר היות היצירה דוגמה להתגלמותם של הערכים האנושיים לחיוב ולשלילה. בשירת ימי הביניים אפשר למצוא משוררים גדולים שהביעו בשירה נפלאה את רוחם הגדולה בהתלבטויותיה. יש להפגיש את הלומדים עם יצירות אלה, שישמשו להם דוגמאות של ניסיונות ממשיים להתמודד עם בעיות ועם חיפוש פתרונות, וכך יבינו את עצמם. לכן, לדעתו, יותר משיש ללמד לאומיות דרך שירי ציון של יהודה הלוי, יש להעלות את היאבקותו הרוחנית הגדולה של שלמה אבן גבירול או את מאבקיו ואת נהנתנותו של שמואל הנגיד. אם כן, יש להדגיש לא רק את שירי ציון ואת שירי הים של יהודה הלוי המתאימים כל כך לרוח הלאומית החדשה, אלא גם את שירת החיים והאהבה שלו, שמתוכה יעלו ערכי יסוד של האדם ודוגמאות גדולות של חתירה אנושית, שיש להם משמעות מלאה גם בקונטקסט אנושי וחברתי חדש (אדר, תשי"ב). גישות אלו מצאו כר נרחב למימושן בשירת אבן גבירול, ומתוך צמיחתן בזרם הכללי הן השפיעו גם על הזרמים האחרים.

התקופה השלישית: החינוך הממלכתי (1953 ואילך)

בחינוך הממלכתי בולטים ארבעה סימני דרך בהתפתחות בתי הספר ותכניות הלימודים מאז קום המדינה, שהשפיעו גם על מקומה של הספרות העברית וגם על מקומה של שירת ימי הביניים: (א) ביטול הזרמים וחוק החינוך הממלכתי 1953, שביסודו עומדת התפיסה שהמדינה נושאת באחריות בלעדית לחינוך הדור, ועליה מוטלת החובה לשמור על מורשתה הרוחנית של האומה ולהנחילה ללומדיה באמצעות תכנית לימודים אחידה הנקבעת על ידי המדינה. (ב) המגמה לטיפוח "התודעה היהודית" (1959 ואילך) והמשכה בתכנית "עם ועולם" (1994), הרואות בהחדרה ובשילוב של ערכי היהדות בקרב הנוער את אחד האמצעים החינוכיים היעילים לשמירת אחדותו ושלמותו של העם. (ג) הרפורמה במערכת החינוך הממלכתי (1967 ואילך), שבאה להתמודד עם בעיות חברתיות ותרבותיות באמצעות שינוי במבנה הארגוני של מערכת החינוך, אינטגרציה ותפיסה חדשה של תכנון

ושל כתיבת תכניות לימודים. (ד) המגמה לטיפוח מורשת עדות המזרח (1976 ואילך), המשקפת את הגישה לפלורליזם תרבותי-חברתי ומעודדת טיפוח פעיל של המורשת הרוחנית של כל העדות, בניגוד לגישת "כור ההיתוך", שאפיינה את שנותיה הראשונות של המדינה (אדלר, תשכ"ט; אדן, 1976, תשל"ו; בלוך, תשי"ח; בן יהודה, תשכ"ו; דינור, תשי"ח; משרד החינוך והתרבות, 1957, תש"ך, תש"מ, תשמ"א; סמוחה, 1984; עם ועולם, 1994; שטאל, 1984).

נראה כי הגישה הבסיסית להוראה בכלל, ולהוראת הספרות בכלל זה, היא גישה ממלכתית, הרואה בחינוך מכשיר שבא לממש את האידאולוגיה הלאומית-ציונית, הנקבעת על ידי המדינה באמצעות תכניות הלימודים, למרות הצהרות בדבר חתירה לאינדיבידואליזם של הלמידה, לגיוון דרכי ההוראה וחומרי הלימוד.

בחינוך הממלכתי שירת ימי הביניים נתפסת בעיקרה בגישה לאומית-תרבותית. לפי גישה זו, שירה זו היא חלק מהספרות הלאומית היהודית, שהיא בבחינת נכסי צאן ברזל שעל כל משכיל עברי בארץ ישראל לדעת ולהכיר (לשירת ספרד נוספים שירת יהודי איטליה וקהילות המזרח, הפיוט הארץ ישראלי הקדום והפיוט הבבלי והאשכנזי). גישה זו משתלבת עם הגישות בהוראת הספרות שהחלו בתקופה הקודמת והולכות ומתחזקות בתקופה זו, הפדגוגית-פסיכולוגית, האסתטית-ספרותית וההומניסטית, המעמידות במרכזן את התלמיד ואת צרכיו מצד אחד ואת היצירה ואת ערכיה הספרותיים מהצד האחר.

אלו הדוגלים בגישה הלאומית-תרבותית כוללים בספרות הלאומית גם את שירת ימי הביניים. שטיינמן (תשט"ז, עמ' 6-8) רואה בספרות זו חלק מלימוד העבר. לדעתו, את יצירות הספרות של העבר יש ללמוד כדי להבין מתוכן את החיים בעבר. שירת ימי הביניים היא מרכיב מרכזי ביצירות עבר אלו. לנדר (תשט"ז, עמ' 41-45) קובע שביצירה המקורית בעברית משתקפת "נפש העם", ומשוקעים בה כוחות רליגיוזיים ומטפיזיים המפרנסים את האורגניזם החי של האומה וקובעים את דרכה, את התפתחותה ואת עתידה. לכן יש להביא את מיטב הספרות והיצירה העברית לכל הסתעפויותיה ובכלל זה את הפיוט הדתי של ימי הביניים, המשקף את "התשוקה להתעלות אלוהית, המאפיינת את הנפש הלאומית העברית". צמח (תשכ"ד, עמ' 59-63) מדגיש את לימוד העבר הרוחני של העם, ואינו מתיר לדלג על אף תקופה מספרות העבר. דינור (תשט"ו, עמ' ז'-ד) רואה בהוראת הספרות העברית לדורותיה מכשיר מרכזי ב"הנחלת הערכים". הוא מדגיש את מקומה של שירת ימי הביניים, אשר בין יוצריה ישנם אישים מגדולי הדורות, שידעו לכתוב גם בצורה נאה ובלשון עברית קלסית היכולת לשמש דוגמה עד עתה. הוא ממליץ לשלב את לימוד שירת ימי הביניים בבית הספר היסודי בלימוד תולדות ישראל, כי כך לומדים באותו זמן גם לשון אחרת וסגנון אחר, גם צורות ספרותיות חדשות וגם היסטוריה. בדרך זו היא תשמש גם מקור להקניית כושר הנאה אסתטי וגם מקור להבנת ההגות היהודית הטמונה בה.

לעומת גישות אלה מתחזקות העמדות האחרות, בעיקר אלה הנובעות מן הגישות שהוזכרו: הפסיכולוגית-פדגוגית, הספרותית-אסתטית וההומניסטית. את מצדדי גישות אלה מטרידה התחושה שקיימת אצל המורים ואצל התלמידים, בדבר ה"מחיצה" העומדת

בין הקורא בן זמננו לבין שירת ימי הביניים. תחושה זו באה לידי ביטוי בדבריו של המשורר יצחק שלו (תשכ"ג):

אין איש מטיל ספק בכנות געגועיו של יהודה הלוי לציון. אבל הביטוי לכל הגעגועים האלה נראה היום כה מלאכותי, כה מליצי, עד שלימודו של שיר זה הופך למעמסה, ובינו לבין הצעיר מתרוממת מחיצה עבה של סגנון שנתיישן ועבר זמנו... עניין היתר והתנועה הוא סמל משמים לכל המלאכותיות וההצטעצעות הזאת.

(מצוטט אצל הברמן, 1970, עמ' 10-11)

תחושה זו קיימת גם אצל חלק מהמורים והתלמידים, הדורשים לצמצם את הוראת שירת ימי הביניים למינימום ההכרחי הנדרש מן הצורך בהנחלת המורשת (למשל: שמן, תשמ"ג). יש מאנשי גישות אלה המקבלים עמדה מסתייגת זו, ובשם צורכי התלמיד או מטעמים ספרותיים יצדיקו את מיעוט הוראתה של שירת ימי הביניים. מעניינת במיוחד גישתו של ההיסטוריון יעקב כץ, השוללת את הוראתה של שירת ימי הביניים מתוך עמדה הומניסטית. כץ מצדד בהקמתה של מגמה "יהדותית" בבית הספר התיכון הלא דתי, ורואה בבסיס מגמה זו את ההכרה בספרות היהודית הבתר-מקראית "כמקור בעל ערך קלאסי. שצריך להיחפך אצל התלמיד בשנות התבגרותו לעולם של רוח שבו יוכל לשכן ולהתהלך" (כץ, תשכ"ב). לדעתו, התלמיד צריך להתגבר על הזרות החוצצת בינו לבין אותו עולם בשל מרחק של זמן ותרבות. כץ כולל בספרות זו רק את התנ"ך, את התורה שבעל פה ואת הספרות החדשה. הוא שולל את הספרות השירית, ההלכתית והפילוסופית של ימי הביניים כספרות קלסית מחנכת, לא בשל משקלה האמנותי או האינטלקטואלי של ספרות זו, אלא בגלל טיב המציאות המשתקפת בה. יצירות ימי הביניים, כולל השירה, אינן משקפות, לדעתו, מציאות של מאבק ערכי בינן לבין עצמן, אלא מאבק ערכי עם מציאות מסוימת שאינה תלויה בהן. לתפיסתו, השירה העברית של ימי הביניים אינה ביטוי לעולם מתהווה הנאבק על ערכיו, אלא רק שירת געגועים לעבר, שירת תקווה לעתיד ושירה של עידוד הרוח להווה. מאבק של ערכים הוא ממנה והלאה, לדעתו, ולכן למרות ערכה האמנותי וההיסטורי, אין לה ערך חינוכי, מפני שאיננה אספקלריה של ערכים בהתנגשותם ובמאבקם (שם, עמ' 62-68).

דעות כשל כץ ושלן הן חריגות. רוב אלה המחייבים את הוראת שירת ימי הביניים, ולא מנימוקים תרבותיים-לאומיים בלבד, מנסים לכפור בקיומה של "מחיצה" הקיימת בינה לבין הקורא המודרני, או להסביר את סיבתה וכפועל יוצא מכך להציע דרכים לעקוף אותה או לבטלה. לשירתו של שלמה אבן גבירול היה מקום מרכזי בטיעונים אלה. בעניין זה ממשיכה להתבלט גישתו של אדר, היוצא נגד הטוענים ששירת ימי הביניים היא משעממת וקשה. אדר תולה זאת ביחסם של המורים לספרות, יחס שהעבירו בלא יודעין לתלמידיהם. בבחנו את הדרכים שבהן נלמדת שירת ימי הביניים, הוא רואה שהתלמידים אכן לומדים אותה כמי "שכפאם שד", משננים את הפירושים של כל שורה, ואינם חשים בה רוח שירה כלל. הוא תולה את כישלון ההוראה במורים שלא הרגישו בגדולתה ובמשמעותה של

שירה זו, שהיא "המפוארת ביותר שיש בידינו לאחר התנ"ך" ודוגמה לספרות קלסית, שחוכרה על ידי משוררים שנפתלו עם נפשם ועם אלוהים. כישלון המורים נובע מכך, שלא ידעו לחרוג מעולם השירה המודרנית אל שירת ימי הביניים, השונה במשקלה, בחרוזיה, בצורותיה ובכל עולם המוסכמות שלה מכל המוכר להם. כדי להבין את השירה וכדי שיוכלו ללמדה, עליהם לקבל את מוסכמותיה כהנחה, ולראות מה הרוח שנמזגה לתוכן ומצאה בהן ביטוי. עולם המוסכמות הוא זר ורחוק ואולי אף מלאה, אך הרוח שנתבטאה בשירה היא רוח אנושית התופסת בכוחה את לב הקורא. לכן, לדעתו, יש לבחור שירים בעלי משמעות חווייתית ללומדים. כשיתנסו התלמידים בחוויה שבשיר, יסביר להם המורה ענייני צורה במידה הדרושה להבנת תוכנו. כשיתקדמו התלמידים בלימודיהם ואף ייווצר בקרבם יחס לשירה זו, אפשר להסביר להם את עולם הצורות והמוסכמות שלה ביתר שיטתיות. דרך זו של הוראה עדיפה בעיניו מלפתוח את ההוראה במבואות ובהסבר על המשקל והצורות, המעוררים רתיעה עוד בטרם נלמד שיר אחד. אדר מציע ללמד רק 2-3 משוררים, ומכל אחד ללמד מבחר שירים מספיק כדי להעלות את דמותו ואת עולמו הרוחני של המשורר. עם גישה זו התלמיד יכול להזדהות, והיא עדיפה על הוראת שירים בודדים ללא קשר ביניהם. לדעתו, אבן גבירול ושירתו הם הדוגמה הטובה ביותר לאפשרות להורות את שירת ימי הביניים לתלמיד המודרני באופן שיוכל להזדהות אתה (אדר, תשי"ד, עמ' ע"ו). גישה דומה בדבר הדרכים להתמודד עם ה"מחיצה" קיימת גם אצל כץ (תשמ"ג), לוין (תשכ"א), רבלין (1975), רצהבי (1982). כולם מדברים על הצורך לעורר חוויות, ריגושים וסיפוק רוחני-אסתטי באמצעות השירים על ידי שימוש באמצעים

דידקטיים מתאימים. אדר (תשי"ד) ממשיך לראות בשירתו של אבן גבירול מוקד מרכזי בספרות ימי הביניים. לדבריו, היא:

עניין מובהק להוראה מחנכת... ועל כן יש להעמידה במרכז ההוראה של שירת ימי-הביניים. היא מוסרת בעוז בלתי רגיל תמצית חיי נפש סוערים ודרך ייסורים קשה של רוח המבקשת את פתרונה ואת אלוהיה. לא התלבטות גרידא לפנינו אלא חתירה אל האור, חתירה הבאה לבסוף על תיקונה. שירתו של אבן גבירול מוסרת לנו חתירה זו על שלביה וגלגוליה; היא כולה מעין אוטוביוגרפיה רוחנית או וידוי ממושך, כל שיר שבה הוא שלב בחתירה זו וסעיף באוטוביוגרפיה. אך יש להימנע מטעות: ערכה של שירת אבן גבירול אינו בכך שהיא מגלה לנו את תולדות חייו אלא בכך שהיא מדגימה לפנינו התפתחות רוח בעלת משמעות כללית, חושפת לפנינו זרמי יסוד של נפש האדם ונותנת ביטוי שלם לגדולת-רוח. בהתפתחות פנימית של רוח כזאת יש ללמד את שירת אבן גבירול.

(עמ' ע"ז)

אדר מוסיף ואומר שיש לשקול מהם השירים ובאיזה סדר יילמדו, ובעיקר מהו השיר שבו יש לפתוח את ההוראה כדי ליצור מוטיבציה מתאימה ללמידת היחידה כולה. יש למצוא

שיר שיוכל למסור את עולמו המיוחד של המשורר ועם זאת עליו להיות פשוט בהבעתו כדי שיתפוס את רוח התלמידים, ולא יחייב את המורה להיכנס לסבך של דיונים פורמליים. הוא מחפש שיר שנכתב בשעת מפנה בחייו של המשורר, בשעת משבר, המעביר את המשורר מדרגה אחת של הוויה לדרגה אחרת. אך אין הוא מוצא שיר כזה שישקף את המעבר בין שתי ההוויות: זו של החיפושים והייסורים כפי שבאה לידי ביטוי ב"שירת החול", וזו של הפתרון והאושר כפי שמשקפת ב"שירת הקודש", שיר שימסור לנו בו-זמנית את הבעייתיות המיוחדת של חיי המשורר. לכן אדר מציע שההוראה תהיה מורכבת משתי חטיבות: שירת היחיד בשירי החול המעלה את הבעיה ושירת היחיד בשירי הקודש המעלה את הפתרון. כך הוא מציע לפתוח בשיר "מליצתי בדאגתי הדופה", שהוא אחד הראשונים שכתב המשורר אולי כבר בהיותו בן שש-עשרה שנים, ובו גלומה כל הבעייתיות של חייו, בין בדידות וסבל גופני ונפשי לבין גאווה ושאיפה לחוכמה. מכאן הוא מציע להמשיך לשירים: "אני השר", "נחר בקראי גרוני", "לו היתה נפשי", "כאבי רב מکتני אנושה", "נפש אשר עלו שאוניה". רצף שירי חול אישיים אלה מציג דמות מיוסרת המיטלטלת בין ייאוש לתקווה, שהתלמידים יכולים להזדהות אתה אף כי לא תמיד להסכים. ומכאן בתשובה לשאלת הידיר, שהיא בעצם שאלת המשורר את עצמו, לאן חותרת נפשו אשר עלו שאוניה, עוברים להוראת שירי קודש אישיים, שבהם ניתנת התשובה. בתחילה השיר: "שאלוני שעיפי התמהים", הכולל את השאלה ואת התשובה, הנפש המחפשת נחמה בתשוקתה למגע קרוב עם אלוהים. ומשם ללימוד שירי קודש נוספים, ששיאם בהוראת קטעים משירת הקודש הגדולה ביותר של אבן גבירול - "כתר מלכות", תוך התעכבות על אותו קטע המסכם את כל שירתו וחיי כבריחה מאלוהים אל אלוהים. אשר אף היא, כפי שמתברר לו עתה, באה מאלוהים כניסוי בתלאות (שם, עמ' ע"ח-פ"ט). ובכך ממשיך אדר את גישתו ההומניסטית, שהחל בה בסיום התקופה הקודמת, הרואה בשירת אבן גבירול מוקד מרכזי בגישתו, והוא ממשיך לפתח אותה עוד ועוד (אדר, תשי"ב, תשכ"ט, תש"ל). בה בעת ממשיך להתקיים יחס דו-ערכי להוראת הספרות היפה בבית הספר הממלכתי-דתי. יש מאנשי החינוך הדתי, כמו הלוי-עציון, הממשיכים להפריד בין הוראת ספרות אמנותית לבין הוראת ספרות הגות דתית. הספרות האמנותית כוללת בעיקר ספרות יפה, ויש ללמדה כמקצוע חול של השכלה כללית-אוניברסלית ולא כספרות לאומית. לעומתה הספרות הדתית כוללת מקורות יהודיים שונים, כולל שירת הקודש והשירה הלאומית-דתית של ימי הביניים, ויש ללמדה כמקצוע קודש. זאת כדי להשריש השקפת עולם דתית, לחנך לקיום מצוות ולבסס אורחות חיים דתיים. את שירת החול של ימי הביניים יש ללמד כחלק ממקצוע הספרות האמנותית. מקצוע זה נתפס כמקצוע הומניסטי-פורמטיבי, ויש ללמדו לא רק בגלל המסגרות החברתיות והממלכתיות החיצוניות המחייבות זאת, כי אם בזכות יכולתו של מקצוע זה להוסיף תרומה ייחודית גם לחינוך האדם הדתי בתנאי תקופתו (הלוי-עציון, תשכ"ד, עמ' 349-455). בפועל החלוקה של שירת ימי הביניים למקצוע חול ולמקצוע קודש אינה כה ברורה וחד-משמעית. ישנן שירת קודש ושירה לאומית שהן חלק ממקצועות קודש ובו-זמנית חלק מלימודי ספרות. ונמצא גם שירת חול

הנלמדת כחלק מלימודי הספרות באותן גישות כמו בבית הספר הממלכתי (גלר, תשכ"ד, עמ' 47; חזן, תשל"ט, המבוא). כך, למשל, מגמת "טיפוח מורשת יהדות המזרח", אשר לא החלה דווקא בחינוך הממלכתי-דתי, מצאה כאן ביטוי בולט במיוחד, בעיקר מפני שספרות יהדות המזרח היא בעיקרה ספרות קודש, שלימודה בבית הספר הממלכתי-דתי נראה טבעי. ספרות זו באה לעורר את גאוות בני עדות המזרח על מורשתם ולחזק את יחסם אליה ובכך להגביר את הערכתם ואת אמונתם הדתית (חזן, תש"מ). במקביל קיימת המגמה ללמד את שירת הקודש לסוגיה גם כחלק מלימודי החול באמצעים המודרניים של הוראת ספרות ובכליה, כדי להעניק לתלמיד הדתי כלים ספרותיים-אמנותיים לשירת הקודש, דבר שיעמיק את הבנתו את התפילה והפיוט ויעמיק את הערכתו לצדדים האסתטיים שבה, וכך תתחזק אמונתו הדתית. בולטת בגישה זו ברגמן המדברת על הוראת שירת הקודש בשפת מחנכי החינוך הממלכתי. לדבריה, זוהי לכאורה שירה רחוקה מאתנו בסגנונה, בצורותיה ובכלליה הפיוטיים, השונים מן המקובל אצלנו כיום, אך לאמתו של דבר היא קרובה (לקורא הדתי) בהיותה מוכרת כגורם חיוני ופעיל בתפילה ובטקס הדתי, או בזמר שחג מן הטקס הדתי וקנה לו שביתה בציבור. לדעתה, גם כיצירה ספרותית בעלת ערך שירה זו מסוגלת לדבר אל לבנו כיום, אם נצליח להתגבר על הקשיים הטמונים בהוראתה, כמו לשון ארכאית, כללים אסתטיים קדומים, תוכן מופשט ונושאים חוזרים ונשנים. אם נדע לחשוף את היופי, את העומק ואת האמת המצויים בה, שהם ערכים שמעל לזמן ולמקום, נצליח לבטל מחיצה וזרות. לדעתה, יש להורות את שירת הקודש בדרך פרספקטיבית, המשלבת ראייה אובייקטיבית המתייחסת לאספקטים היסטוריים, קונבנציונליים וליטורגיים של הפיוט, עם ראייה סובייקטיבית-התרשמותית של הקורא בן זמננו. הוראה כזו תדריך את התלמיד בגילויים של ערכים על-זמניים שבפיוט הדתי, בהיותו חומר רב-פנים "שאינן לך בחינה ספרותית שאין הפיוט ראוי להיבחן בה: אסתטית, אידאית, היסטורית, לאומית, ביוגרפית, צורנית, תוכנית, שאתגר ההוראה הוא לחשוף אותם". השימוש במושגי תורת הספרות המודרנית יביא בסופו של דבר להעמקת האמונה הדתית של התלמיד (ברגמן, תש"ס). שירת אבן גבירול תפסה מקום נכבד בחינוך הממלכתי-דתי. באמצעות הוראתה, בשילוב הוראת שירת שאר משוררי התקופה הגדולים, אפשר לממש את גישתו החינוכית. העיסוק בעיקר בשירת הקודש שלו הייתה אמצעי להגברת החוויה והאמונה הדתית של הלומד, בכך שהיא מעמידה לפניו משורר מאמין, שכתב את שירתו תוך אמונה עמוקה באל ובהכנעה גמורה כלפיו (זרכיב, תשמ"א, עמ' 70-75; יעקבסון, תשל"ב, עמ' 479-485). בדיקת סוגי השירים הנמצאים בספרי הלימוד ובתכניות הלימודים מראה שבתקופה זו חלה ירידה במספר הכולל של שירי אבן גבירול שנלמדו, בעיקר בשירי החול, ומספרם השתווה כמעט לזה של שירי הקודש (57 שירי קודש למול 50 שירי חול). עיקר הירידה קיימת בבתי הספר הממלכתיים לעומת עלייה גדולה בבתי הספר הממלכתיים-דתיים, בעיקר בשירי הקודש. כן חל שינוי בסוגי השירים הנלמדים. בשירת הקודש ה"רשויות" תופסות את עיקר הלימוד, ואילו בשירת החול קטן חלקם של השירים האישיים וגדל מקומם של שירים בעלי אופי אוניברסלי, כולל שירי חשק, שלא נכללו בעבר לא בחינוך הכללי

ולא בחינוך הדתי. אולם בשעה שבחינוך הממלכתי נמצא מיעוט סוגים של שירת קודש: רשויות (9 בספרי לימוד של הזרם הממלכתי ו-9 בספרי לימוד המשותפים לשני הזרמים), גאולה (3 ו-2) וקטעים מ"כתר מלכות" (1 ו-1), בחינוך הממלכתי-דתי נמצא סוגים רבים: רשויות (9 ו-18), סליחה (1), גאולה (3 ו-3), אזהרה (1), תוכחה (1), אופן (1), פזמון (2), כתר מלכות (1), אחרים (4). ואילו בשירת החול נמצא גיוון כמעט זהה וכמעט אותו מספר שירים. בממלכתי: שירה אישית (1), התפארות (6 ו-5), תלונה (1 ו-1), שבח וירידות (1), טבע (3 ו-6), יין (1 ו-1), חשק (2 ו-1), הגות (3 ו-1), קינה (3 ו-1). בממלכתי-דתי: אישי (1), התפארות (6 ו-4), תלונה (1), שבח וירידות (1), טבע (3 ו-4), יין (1), חשק (2 ו-1), הגות (3 ו-1), לעג (2), היתולים (1), קינה (3) (שיניאק, 1986, עמ' 191-192). בדיקת רשימת השירים מראה ש-22 שירים חוזרים ונלמדים כמעט בכל הזרמים והתקופות, ובהם תרומתו של אבן גבירול לגרעין הספרות הלאומית. השירים הבולטים הם: בשירת החול ובשירה האישית: "אכן מיודעי זנחתיני"; "אני האיש אשר שינס אזורו"; "אני השר"; "בימי יקותיאל אשר נגמר"; "כאבי רב"; "ככלות ייני"; "כתב סתיו"; "מליצתי בדאגתי הדופה"; "נחר בקראי גרוני"; "נפש אשר עלו שאוניה"; "עבי שחקים כשורים געו"; "ראה שמש". בשירי הקודש: "אדני מה אדם"; "ואת יונה חבצלת שרונים"; "טרם היותי"; "כתר מלכות"; "שאלוני שעפי התמהים"; "שביה עניה"; "שורש בנו ישי"; "שחי לאל יחידה"; "שחר אבקשך"; "שנותינו ספו"; "שפל רוח".

בדיקת הגישות להוראת שירתו של אבן גבירול בתקופה זו תגלה שינוי לעומת התקופות הקודמות. עדיין בולטת "הגישה הביוגרפית-פסיכולוגית", הרואה בשיריו עדות מכלי ראשון לתולדות חייו של המשורר ולמצבו הנפשי, גישה הנובעת מאופי שירתו. כן נמצא עדיין את "הגישה הרלטיביסטית", הבודקת את שירת ימי הביניים לפי נקודת הראות של זמן כתיבתה. לגישה זו אפשר לייחס את כל אותם חוברות וספרי עזר שנכתבו בהשראת תלמידי דוד ילין וממשיכיו, ואשר שימשו חומר עזר לתכנית הלימודים והכנה לבחינות הבגרות. כאן ניתן תמיד רקע היסטורי כללי על התקופה ועל חיי המשורר ושירתו. לכל שיר בנפרד מובא הרקע ההיסטורי שלו, נושאו, מבנהו ואמצעיו האמנותיים לפי הפואטיקה של ימי הביניים. הורדת המחיצה בין הקורא לבין השיר נעשית עם אמירת תוכנו של השיר בלשון ימינו, לעתים מבלי שהשיר עצמו מובא במקורו. לעתים נדירות בלבד שואלים את התלמיד לדעתו על האמצעים האמנותיים המצויים בשיר (למשל: בר-יוסף, תשמ"א, עמ' 107-118; דובשני, תש"ך, עמ' 53-73; דוד, תשל"ז; לובין-צפרוני, תשכ"ה, עמ' 13-20. אצלה יש ניסיון לחרוג מהגישה הרלטיביסטית; שה-לבן, תשל"ז). בבחינות הבגרות נמצא שאלות רבות העוסקות בשיריו של אבן גבירול, רובן ככולן נוגעות לתוכן ולאמצעים האמנותיים ולעתים לדעתו של התלמיד. למשל, הדרישה להשוות שלושה שירים של רשב"ג שבהם מובע יחס המשורר לפטרונו יקותיאל: "מה ייחודו של כל אחד מהם מבחינת התוכן ומבחינת קישוטי השיר, ובאיזו מידה, לדעתך, מיטיב המשורר לבטא את רגשותיו כלפי הידידות?" (אברמסון, תשל"ח; משרד החינוך והתרבות, תשי"ז). השינוי המיוחד תקופה זו בא לידי ביטוי בהתגברותה של הגישה הפרספקטיבית בהוראת

שירת ימי הביניים. על פי גישה זו יש לצרף את המבט הרלטיביסטי להתבוננות עכשווית הבוחנת את השיר לפי קריטריונים של זמננו. למשל, רצהבי הדן בשיר "אני השר", מציע לבדוק את התפארותו של המשורר בשירתו בראי דורנו ובראי תקופתו (תשל"ה, עמ' 104). בהקשר זה מעניינת גישתו של שטאל (תשל"ד, עמ' 77-95), המנצל את הוראת שירת ימי הביניים, ובתוכה שירת אבן גבירול, ללימוד שיטתי של שירה בכלל. הוא נעזר בשירת אבן גבירול כדי להדגים סוגי שירה שהיו נפוצים ודרכי יצירה שהיו מקובלות בימי הביניים, וכולל בספרו נושאים ומושגים יסודיים הנחוצים להבנת שירת ספרד בפרט ולהבנת שירה בכלל מכל סוג ובכל תקופה, בתקווה שלימוד זה יפתח פתח לקריאת שירה מתוך "הבנה והנאה". הפרק על אבן גבירול מנוצל ללימוד משמעות היבטי "שכל ורגש" בשיר ומשמעות האפשרות ללמוד שיר על ידי השוואה לשיר אחר ועוד. הוא הולך כאן בעקבות לאה גולדברג, אשר באמצעות קטע משיר של אבן גבירול מבהירה את המושג "סמלי לשון" בשירה (גולדברג, תשכ"ו, עמ' ל"ג-מ"א). הגישה הפרספקטיבית השתלבה בגישתו ההומניסטית של אדר שהוזכרה קודם, ותואמת גם את גישתם של כל אלה שדגלו בגישה האסתטית-ספרותית, למשל בהצעות תלמידי אדר, בקר-דורון, לשיר: "ברק אשר עינו" (תשי"ז), ובהצעתו של הופרט להוראת השיר: "כאבי רב מכתו אנושה" (תשכ"א) וכן את גישתם של כותבי ספרי עזר אחדים (בנימיני, 1987; צדקה, 1988; רבלין, 1975).

גישה נוספת בתקופה זו להוראת שירת ימי הביניים בכלל, וזו של אבן גבירול בפרט, היא הגישה "העל-זמנית". גישה זו החלה לתפוס את מקומה החל בשנות החמישים בהשפעת זרם "הביקורת החדשה" (new criticism) בחקר הספרות. היא מכוונת לשיר שלפניה בלבד, ומטפלת בו בכלים טקסטואליים ובקני מידה הנוהגים בזמננו בלבד, וכופרת בחשיבותם של תורת השיר מימי הביניים ושל רקע היסטורי בלשני שאינו מגוף הטקסט. שימת הלב מוסבת מן הרקע הכללי שבתוכו נוצר השיר אל ייחודו של השיר, שכל קיומו בו עצמו ובמערכת המילים היוצרת אותו באופן חד-פעמי (פגיס, 1970, עמ' 27-29). מייצגה הבולט של גישה זו הוא צמח בספרו *כשורש עץ*, שבו הוא מנתח "א שירי חול של אבן גבירול, ניתוח שהוא מכנה בשם "קריאה חדשה". צמח טוען שקיומו של קנה מידה אסתטי יחסי אינו אפשרי, מפני שאז לכל תקופה, לכל משורר ואף לכל שיר נזדקק לקנה מידה אחר. לכן הוא מציע כפתרון קנה מידה על-זמני, שלפיו הקורא יכול להשתמש בכלים הנוהגים בזמנו לשם ביקורת יצירות מכל התקופות. דינו של שיר קדום הוא כדין שיר מודרני, ובהכרח יחולו עליו קני מידה חדשים בלבד. אם השיר אינו מדבר אל הקורא בן זמננו, הוא שייך לעבר וערכו היסטורי בלבד, ולא תעזור כאן הפואטיקה של ימי הביניים, הלוקה בטשטוש מושגים ובחוסר שיטה, בנסותה לבטא בשפתה את אותם עקרונות פיוטיים על-זמניים, שהם מיסודותיה של כל שירה. בדברו על אבן-גבירול הוא מציין את הצורך להבין את יצירותיו גם מתוך התחשבות באותן תופעות יסודיות בחיי הרוח של התקופה שבה נכתבו. שאיפתו היא לחתור להבנה מלאה ככל האפשר של השירים על ידי בדיקה מתמדת של העולם הריאלי והלגיטימי שלהם עם ניתוח אסתטי מודרני, אך בפועל הוא מדגיש את המרכיב המודרני על חשבון ההיבט הריאלי. כך, למשל, צמח מכנה

קבוצת שירים של אבן גבירול בשם "שירי תוגה", סוג שאינו קיים בשירת ימי הביניים וכולל בתוכו שירי קינה, שירי התפארות ושירים אישיים (צמח, תשכ"ב).⁴ לגישתו של צמח היו מהלכים בקרב מורים לספרות, שמצאו בה דרך להתמודד עם הקשיים בהבנת השירה והוראתה ואף פרסמו את ניתוחיו לשירים בסדרות המיועדות למורים, כולל הרצאותיו של צמח ברדיו (צמח, תשכ"ח, תשמ"מ).⁵ לשיטתו בחר צמח בעיקר שירים קצרים בעלי משמעות אישית, המגלמים בתוכם דילמות קיומיות אוניברסליות.

אמצעי דידקטי חשוב שהחל להתפתח עם הגישות שהוזכרו, בעיקר עם הגישה הפרספקטיבית, הוא הוראת השירים באמצעות השוואתם לשירים אחרים של המשורר עצמו או של משורר אחר מאותה תקופה ולשירים מתקופות אחרות ובעיקר למשוררים בני זמננו. זאת כדי להתגבר על הריחוק ההיסטורי ועל קשיי הלשון והזרות הפואטית ותוך כדי כך "לסייע בלימוד דרכי הקריאה בספרות ובפיתוח היכולת לקרוא קריאה ביקורתית מבחינה" (אדר, תשט"ז). שירת אבן גבירול מתאימה מאוד לגישה זו, "מפני שמצד אחד היא משקפת את הקונוונציה של התקופה ועם זאת יש בכוחה לבטא את האישי החד-פעמי, הפורץ את גבולות התקופה השירית ומתעלה לאמירה על-זמנית" (שור, תשכ"ו). אדר מציע להשוות בין שלושה שירים דתיים. הוא מבקש מהתלמיד להשוות את החוויה הדתית שבשירים ולברוק באיזה מהם היא כנה יותר ובמה היא שונה משיר לשיר, להחליט איזה שיר פילוסופי יותר וליצור סדר העדפה מנומק של השירים: "תהילים סג", "להללך בכל שחרי ונשפי" של רבי לוי אלתבאן ו"שחרתיך ככל שחרי וערבי" של אבן גבירול (אדר, תשט"ז, תרגיל ל"ג). שור, תלמידו של אדר, מציע להשוות את השיר: "מה לך יחידה" לשירו של ביאליק: "שחה נפשי"; ואת השיר: "ראה שמש" לשירו של ביאליק: "הקיץ גווע" ולשירו של הלקין: "פלא הערב" (שור, תשכ"ו). ברגמן מציעה להשוות את הרשויות של אבן גבירול לשירים אחרים שלו (תשמ"ס, עמ' 76-91). כספי ודודאי (תשמ"ג, עמ' 56-65) מציעות להשוות את "כתב סתיו" של אבן גבירול לשירו של פוגל "בלילות הסתיו" לצורך הבלטת הלשון הפיגורטיבית; את "ראה שמש" ל"גבעולי אשתקד" של ביאליק לצורך הבלטת המבנה; את "אני השר" למול "הצייר מצייר" של נתן זך לצורך הבלטת הארס-פואטיקה; ואת שירי אבן גבירול בכללם לשירת רחל לצורך הבלטת התמטיקה. אורן (תשמ"ג, עמ' 82-83) מציע להשוות את השיר "שתי בך מחסי" של אבן גבירול לשיר "האל מחסי" של י' לוריא, כדי להראות כיצד נושא משותף מובע באמצעים שונים וכדי לקרב את התלמידים אל טקסטים שהם עלולים להסתייג מהם בגלל ריחוקם. בתכניות

4. בספר שלושה שערים: שירי תוגה: "ראה שמש לעת ערב אדומה", "מליצתי בדאגתי הרופה", "אני האיש אשר שינס אזור", "נחר בקוראי גרונני"; שירי טבע: "עת נצבו כנר רסיסיה", "עבי שחקים כשורים געו"; שירי אהבה: "עזבני כאילו רש ונקלה", "אמור לשוכנים חגוי סלעים", "ישורני ועפעפי כחולה", "עזבתני ועלתה לשחקים", "מליצי אהבה גרי לבבות".

5. צמח (תשכ"ח) כולל את ניתוח השירים: "ישורני ועפעפי כחולה", "אמנון אני חולה", "שחרתיך בכל שחרי ונפשי". וכן צמח (תשמ"ס), סדרת קלטות ששודרו ברדיו ובהן ניתוח השירים: "עזבני כאילו רש ונקלה", "לך לך לאומרים", "מליצתי בדאגתי", "כשרש עץ", "עבי שחקים כשורים געו".

הלימודים של השנים האחרונות משתלבת שירת אבן גבירול במגמה הכללית של שילוב הוראת שירת ימי הביניים בהוראת הספרות העברית. בחינוך הממלכתי-דתי נקודת המוצא לבחירת היצירות היא ערכן הספרותי האסתטי מצד אחד ותרומתן החינוכית-ערכית מצד אחר, תוך "הקפדה על הגיוון הז'אנרי ותוך שמירה על איזון בין יוצרים שונים". התכנית "מביאה בחשבון את רב-גוניותה של החברה הדתית הלאומית בארץ, ומציעה מגוון יצירות המאפשר הרכבת תכניות שונות לבתי הספר השונים, בהתאם להשקפותיהם החינוכיות..." מטרת התכנית, לפי ניסוח כותביה,

מבטאות שלוש גישות קיימות בהוראת הספרות: (א) הוראת הספרות כחלק ממסורת תרבותית וכתחום המשקף ערכים מוסריים, חברתיים ולאומיים; (ב) הוראת הספרות כפעילות המזמנת לתלמיד חוויות רגשיות; (ג) הוראת הספרות מצד יוצריה, סוגיה ודרכי הבעתה.

לצד מטרת המדגישות את פיתוח הרגישות האסתטית ואת טיפוח יכולת ההבנה והפרשנות של טקסטים ספרותיים, מודגש:

פיתוח היכולת להתמודד עם ערכי מוסר, תרבות וחברה המשוקעים ביצירות שונות, מתוך השקפת עולם יהודית. פיתוח היכולת להפנים ערכים יהודיים המשוקעים ביצירות שונות מן התרבות היהודית [...] העמקת הזיקה למורשת התרבותית ולזהות היהודית-ישראלית, כפי שהן באות לידי ביטוי בספרות העברית על ריבוי פניה ורבדיה הלשוניים בתקופות שונות.

(משרד החינוך והתרבות, תשנ"א, תשס"א)

שירת ימי הביניים (שירת החול ושירת הקודש) משתלבת בתכנית זו בכל רמות הלימוד (בסיסית, משלימה ומוגברת) הן כחלק מלימוד השירה הן כחלק מהוראת נושאים גם בחטיבת הביניים וגם בחטיבה העליונה. בתוך כך כלולה גם שירתו של אבן גבירול. בתכנית הבסיסית לחטיבת הביניים (יחידת לימוד אחת) בפרק א': "השירה העברית בימי הביניים", נלמדת שירתו לצד שירת יהודה הלוי. חובה ללמד שני שירים קצרים משלו: "ראה שמש" ו"כתב סתיו", ועוד שניים לבחירה ממבחר שירתו האישית והדתית.⁶ בפרק ב': פיוט במעגלי השנה, מופיעים שניים מפיוטיו בנוסח המוקדם.⁷ בתכנית המוגברת של שלוש יחידות לימוד, הבנויה על פי נושאים, נמצא את שיריו "מי זאת כמו שחר" ו"את יונה" בנושא "דמות האישה בספרות".⁸

6. בתכנית העל-יסודי (תשס"א) מוצע לבחירה שיר אחד מבין: "מליצתי בדאגתי", "אני השר", "כאבי רב", "נחר בקראי גרוני"; ושיר אחד לבחירה מבין: "שחר אבקשך", "שפל רוח", "שחי לאל יחידה". בנוסח קודם של התכנית המצומצמת שירי החובה הם: "מליצתי בדאגתי" ו"ראה שמש", והבחירה היא בשניים מתוך השירים: "שחי לאל", "נחר בקראי גרוני", "כתב סתיו", "שביה עניה", "שער פתח דוד", "אמור לאומרים", "שחר אבקשך". שירים אלה מופיעים גם בתכנית הבסיסית של שתי יחידות לימוד לצד שירתם של יהודה הלוי ומשה אבן עזרא.
7. הפיוט "שנאנים שאננים" במסגרת פיוטים לימים הנוראים, הפיוט "שפעת רביכים" במסגרת פיוטים לסוכות והפיוט "שזופת שמש לחוצת פתרוסים" במסגרת הפיוטים לפסח. פיוטים אלה הוצאו מתוך הנוסח המאוחר והמתוקן של התכנית (תשס"א).
8. כך בשני נוסחיה של התכנית.

בתכנית הלימודים לחינוך הממלכתי (תש"ס), בדומה למטרות התכנית לחינוך הממלכתי-דתי, מודגשות מטרות ספרותיות-אסתטיות, כמו: "פיתוח עניין בקריאת ספרות יפה כהתנסות מעשירה ומהנה, המפגישה את הלומדים הצעירים עם יצירות העשויות לעורר בהם מחשבה ומעורבות רגשית" וכן: "טיפח יכולת ההבנה והפרשנות של הלומדים כקוראים עצמאיים של טקסטים ספרותיים מסוגים שונים" ו"הבנת ייחודה של הספרות - כאמנות הטקסט הכתוב - במכלול האמנויות, תוך ראיית הקשרים ביניהן". זאת לצד מטרות לאומיות-תרבותיות כמו: "פיתוח היכולת להבין עמדות המגולמות ביצירות בנושאים בין-אישיים, לאומיים וכלל-אנושיים בהקשרם ההיסטורי והתרבותי..." וכן: "העמקת הזיקה למורשת התרבותית ולזהות היהודית-ישראלית כפי שהן באות לידי ביטוי בספרות העברית על ריבוי פניה ורבדיה הלשוניים בתקופות שונות" (משרד החינוך, תש"ס).⁹ כאן נמצא את שירת ימי הביניים רק בתכנית לבית הספר העל-יסודי ובהיקף קטן הרבה יותר מאשר בממלכתי-דתי. בתכנית בהיקף של שתי יחידות לימוד, בפרק השירה, יש תת-פרק העוסק בשירת ימי הביניים ובו חמישה משירי אבן גבירול: "שחר אבקשך"; "עבי שחקים"; "מה תפחד נפשי"; "מליצתי בדאגתי"; "אמנון אני חולה".¹⁰ בהצעות לארגון קבוצות שירים סביב עיקרון משותף משולבים שירי משוררי ימי הביניים, ביניהם שירי אבן גבירול, בנושאים: "אדם מול אלוה" ו"עונות".¹¹ הדמיון במטרות של הוראת הספרות ואף ובמבחר השירים המוצע להוראה (למעט תוספת של הפיוטים המצויה בממלכתי-דתי) מעיד על השינוי שחל בגישת המגזר הממלכתי-דתי וכן על העובדה שבשירי שלמה אבן גבירול יש מענה לצרכים עכשוויים, כפי שעלו בניסוח המטרות של תכנית הלימודים.¹² לקראת סופה של תקופה זו, המגיעה אולי לסיומה עם פרסום המלצות "כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל" (2005), חל שינוי מכריע במקומה של שירת ימי הביניים בחינוך הממלכתי. היא תופסת מקום חשוב יותר בחינוך הממלכתי-דתי ופחות בחינוך הממלכתי. עם זאת, שירת אבן גבירול ממשיכה לתפוס את מקומה, לצד שירת יהודה הלוי, גם בחינוך הממלכתי. דבר זה מעיד על חיוניותה ועל משמעותה הרלוונטית בדור הנוכחי הן מן הבחינה האסתטית הן מן הבחינה התוכנית והערכית למרות הפיחות שחל בהוראת שירת ימי הביניים בכללה.

אבן גבירול בהכשרת מורים

הראשון שידוע לי שעסק בהוראת שירת ימי הביניים בבית מדרש למורים הוא ח"נ ביאליק (1873-1934). בהיותו באודיסה (1916) שימש בין שאר עיסוקיו מורה בבית מדרש למורים

9. הדמיון בין מטרות שני המגזרים בולט.
10. השירים מסודרים בחמישה מקבצים, שני משוררים בכל מקבץ. לצד רשב"ג מופיעים גם שירי יהודה הלוי, משה אבן עזרא ושמואל הנגיד. יש ללמד חמישה שירים, אחד מכל מקבץ.
11. השירים: "טרם היותי" ליחידה "אדם מול אלוה"; "כתב סתיו", "הגינה" (הכוונה לשיר "ברק אשר עינו", ר"ש ליחידה "עונות").
12. עניין זה דורש מחקר נוסף באשר לכלל התכנית בהקשר הרחב של ההתפתחויות בשני מגזרי החינוך.

מיסודה של "אגודת תרבות". ידוע לנו שבהתחלה לימד דקדוק ואחר כך הרצה על ספרות "מספיקי התנ"ך ועד היום הזה" (שבא, 1990, עמ' 153). הגיעה לידינו מחברת של אחד מתלמידיו המביא כלשונם את דברי ביאליק המרצה בקורס. ביאליק הגיע לשירת ימי הביניים, שהיא עיקר נושא הקורס, רק בסוף דבריו, אחרי מבוא ארוך על תולדות ספרות ישראל וייחודה מאז ימי המקרא. את שלמה אבן גבירול, את יהודה הלוי ואת משה אבן עזרא הוא מכנה, בעקבות היינה, "שלושת הכוכבים" של שירת ישראל בספרד. אך בעוד יהודה הלוי "הכהה בזוהרו את כל משוררי ספרד והוא היחיד אשר עבר דרך 800 שנה והגיע אלינו חי וקיים", שירת אבן גבירול ואבן עזרא, לדעת ביאליק, כמעט שאיננה ידועה לקהל הרחב. ביאליק מהלל כאן את שירת יהודה הלוי, ואילו שירת שלמה אבן גבירול זוכה לתיאור מסתייג:

שירי שלמה אבן גבירול כוחם יפה בעמק המוסרי והפילוסופי ורוח של סטנציה יבשה נושבת מהם. גל של חיות יש רק בשיריו הדתיים. שירת החול שלו היא בת צד אחד, רגש מרכזי אחד קבוע ורעיון מרכזי ממלאה-השנאה אל החיים ומנעמיה, הבוז אל ההמון הנבער והשאיפה אל המוסר המרומם והנאצל. בכל שיריו אין אפילו ציור אחד של הטבע עומד בפני עצמו שלא יהיה פתיחה והקדמה לעניין מוסרי או לתוכן אחר.

(גרינשפאן, תרע"ח, עמ' 73)

דבריו אלה של ביאליק לפני תלמידי בית המדרש למורים שונים מדברי השבחה שהרעיק על אבן גבירול ועל שירתו במקומות אחרים, כולל באנתולוגיה שלו לשירת ספרד, שירת ישראל (עם רבניצקי וכן ציון), שנערכה שנים אחדות קודם (תרס"ו) במטרה לשמש ספר לימוד. התבטאויות משתנות אלה מעידות על הזיקה הנפשית המורכבת של ביאליק לאבן גבירול. אין ספק שביאליק תרם רבות להפצת שירתו של אבן גבירול, תרומה שכללה גם את הבאתו בפני ציבור המורים העברי בראשית התגבשות החזון הציוני וגיבוש "הספרות הלאומית המחנכת" שעליה יקום היהודי החדש (כץ, 1989; רצהבי, 1972).

דמות נוספת שתרמה תרומה ייחודית להכשרת מורים בהוראת שירת ימי הביניים היא דוד ילין (1864-1941). השילוב של עסקן ציוני, איש חינוך וחוקר שירת ימי הביניים, לשון ומקרא הכשירו אותו להיות אישיות מרכזית בשילוב הוראת שירת ימי הביניים בחינוך העברי המתהווה בארץ ישראל, כולל בהכשרת המורים. ילין שימש בין היתר מורה בסמינר "עזרה" שהפך לאחר מכן ל"בית המדרש העברי למורים", ובו לחם לזכות הלשון העברית בהוראה. מ-1910 ואילך היה סגן מנהל, ואחר כך מנהלו של בית המדרש. מ-1926 ואילך שימש מרצה לשירה ולפיוט של ימי הביניים באוניברסיטה העברית. אין ספק שילין כלל את רשב"ג בתכנית הוראתו בבית המדרש למורים. הוא הזכיר אותו בכל מחקריו על שירת ספרד, ולא ייתכן שלא הורה אותו לתלמידיו. הוא השתתף בדיונים על מקומה של הוראת הספרות העברית בתכנית הלימודים, והתלבט בשאלות דידקטיות, כיצד לקרב את הוראת שירת ימי הביניים והפיוט הקדום אל הדור הצעיר. לפי עדותו

הוא, בהוראתו בבית המדרש למורים ובאוניברסיטה הוא ראה אתגר ואף זכה להצלחה בניסיונותיו אלה (סימפוזיון, תש"ב, עמ' 60).

בדיקה אקראית של תכניות לימודים במוסדות להכשרת מורים בשנים האחרונות מלמדת, שמקומה של הוראת שירת ימי הביניים בהם קשורה גם היא לאותן מגמות בחינוך העברי הממלכתי והממלכתי-דתי שצוינו לעיל. לכך יש להוסיף את תהליך ה"אקדמיזציה" שעברו הסמינרים למורים בשנים האחרונות, דבר שהביא ליצירתם של קורסים בנושאי שירת ימי הביניים כפי שמקובל בחוגים לספרות עברית באוניברסיטאות.

אפשר למצוא את שירת ימי הביניים, ואת שירת אבן גבירול בתוכה, בתכנית בחינות ההשלמה לתלמידים שאין בידם תעודת בגרות, אם כחלק מלימוד הספרות העברית לדרוניה ואם כחלק מלימוד הוראת הספרות העברית. בהתמחויות להוראת ספרות, בעיקר לחטיבת ביניים, קיימים קורסים עצמאיים בעלי אופי אקדמי, כגון: "שירת האהבה העברית בספרד בימי הביניים", "עיונים במבחר שירי חול וקודש מימי הביניים", "שירת תור הזהב בספרד". מטרת הקורסים הן בדרך כלל היכרות עם השירה העברית ועם גדולי משורריה בימי הביניים, רכישת כלים לקריאתה ולהבנתה, הכרת סוגי שירה מרכזיים וכדומה. שילובם של חוקרים בולטים בהוראת הנושא בסמינרים למורים תרמה אף היא (למשל: ישראל לויז ודן פגיס). לפעמים נמצא כאן גם את השפעת המגמה של שילוב "מורשת עדות המזרח", בעיקר במוסדות של החינוך הממלכתי-דתי. במקרים אלה נמצא את שירת ימי הביניים משולבת בקורסים כגון: "פרקי מורשה ותרבות של עדות ישראל". ויש מוסדות של החינוך הממלכתי-דתי המשלבים את הוראת הפיוט ושירת הקודש במסגרת לימודי הקודש ואת שירת החול וחלק משירת הקודש במסגרת לימודי הספרות (אוניברסיטת חיפה, בית הספר לחינוך של התנועה הקיבוצית "אורנים", תשל"ז; בהמ"ד הממ"ד גבעת וושינגטון, תשל"ח; בית המדרש הממ"ד למורות ולגננות אפרתה, תש"ס; בית המדרש הממלכתי למורים ולגננות באר-שבע, תשל"ו; בית המדרש הממלכתי למורים ולגננות ע"ש א"ד גורדון, תשכ"ז, תשל"ט; מכללת בית ברל, תשל"ט; מכללת ירושלים לבנות, תש"ס, תשמ"ד; מכללת לוינסקי לחינוך, 1976; מכללת סמינר הקיבוצים, תשל"ז; משרד החינוך והתרבות, תשי"ח, תשכ"ב).

גם במחלקות להכשרת מורים באוניברסיטאות מצאה הוראת שירת ימי הביניים את מקומה. חשוב להזכיר במיוחד את הסמינר בנושא "תכנית הלימודים ודרכי הוראתה במקצועות העבריים", שקיים צבי אדר במחלקה להכשרת מורים בבית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית משנת תשי"ז ואילך. בדיונים שהתקיימו בסמינר על הוראת הספרות העברית נתבקש כל תלמיד לבחור ארבע יצירות מן הספרות העברית: משירת ימי הביניים, מהפרוזה החדשה, מהשירה החדשה, מספרות השנים האחרונות, ולכתוב על הוראתן. עבודות נבחרות מתוך הסמינר לוקטו ופורסמו כדי "לעזור בהוראה למשתתפים בסמינר זה השנה, ואף לאלה שהשתתפו בו בשנים האחרונות ומשמים כבר בהוראה", ולאור הצלחת החוברת הראשונה ש"נתקבלה ברצון וסייעה לתלמידי בית הספר לחינוך ולבוגריו עם תחילת עבודתם בהוראה", הוצאו לאור חוברות נוספות.

בתוך הפרק על שירת ימי הביניים יש התייחסות לשירים אחדים של שלמה אבן גבירול, ביניהם: "ברק אשר עינו" (בקר-דורון, תשי"ז); "כאבי רב מכתי אנושה" (הופרט, תשכ"א); "עת נצבו כנר" (אלקלעי, תשכ"א); הצעה להוראת קבוצת שירים (שור, תשכ"ו). אין ספק שניכרת כאן השפעתו של אדר, שכפי שצינו ייחס חשיבות רבה להוראת שירת אבן גבירול, שתאמה את תפיסת עולמו ההומניסטית-ספרותית. תפיסה זו התבטאה הן בבחירת השירים המבליטים את הפן האישי והן ברכי ההוראה המדגישות את הצדדים הספרותיים-אמנותיים הייחודיים, המעמידים את התלמיד החווה במרכז. כך למשל מדגיש הופרט, (ש)אבן גבירול מתגלה לנו כאנושי מאוד בשיר זה. מתוך סבל ומאבק נפשי נפתל מגיע המשורר לפתרון היחיד האפשרי - קבלת דין מוחלטת וכמיהה עזה לחסות בצל האלוהים. את הרגש הדתי המופלא נראה בהתגלמותו בשירי הקודש. כאן לפנינו שיאו של התהליך: מן הייסורים, הכאב והתלונה אל הקבלה מרצון ואל שמחת הנשיאה בעול.

(הופרט, תשכ"א, עמ' 1-3)

בקורס העוסק בשירת תור הזהב בספרד, המיועד לתלמידים מתמחים בהוראת ספרות בחטיבת ביניים ובחינוך המיוחד במכללת לוינסקי לחינוך, מוקדש לשירת אבן גבירול מקום נכבד. הן שירת החול הן שירת הקודש נידונות בו (לצד שאר גדולי משוררי התקופה). דמותו הייחודית ושירתו הקשורה לאישיותו מוצאות עניין רב אצל התלמידים למרות מרחק הזמן והמקום, דבר המעיד על האוניברסליות הגלומה בה ועל הרלוונטיות הפוטנציאלית ללומד בן זמננו (מכללת לוינסקי לחינוך, תש"ס-תשס"ד). האם היחס האוהד לשירתו ולשירת ימי הביניים בכלל יועבר בסופו של תהליך אל כיתות ההוראה בבתי הספר? הדבר מותנה בעמידה בכמה תנאים, כמו: תכנית הלימודים, כלומר הכללת הוראת שירת ימי הביניים בלימודי ספרות, יהדות ומורשת ישראל בכל רמות הלימוד ועמדת בית הספר בנוגע להוראת המקצועות האלה בעידן שבו לימודי ההומניסטיקה נחשבים למשניים ואף למיותרים. כידוע, מעמד לימודי היהדות על ענפיהם השונים הולך ויורד למרות המלצות הוועדה לביקורת לימודי היהדות בחינוך הממלכתי (עם ועולם, 1994) ולמרות ההכרזות על חשיבות הנושא. חשובה כמובן גם עמדת המורה כתוצר של המוסד להכשרת מורים, בתנאי ששירת ספרד נכללה בתכנית הכשרתו ובתנאי שרכש כלים ללימודה ולהוראתה, ובעיקר בתנאי שפיתח יחס אוהד והבנה למשמעותה העכשווית, היהודית והאוניברסלית, כפי שמאפשרת שירת אבן גבירול.

לבסוף, המשך מקומה של שירת ימי הביניים ושל שירת רשב"ג בתוכה במסגרות להכשרת מורים מותנה במימוש המלצות "כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל" (2005), בעיקר בהיבט התוכני-יהודי, במערכת החינוך בישראל.

סיכום

לשירת שלמה אבן גבירול מקום מרכזי וייחודי בהוראת שירת ימי הביניים בחינוך העברי מראשיתו ועד ימינו. מצד אחד משקפת הוראת שירתו את מגוון הגישות וההתלבטויות ביחס למקומה של שירת ימי הביניים בכלל בחינוך העברי, ומצד אחר היא תוצאה של דמותו יוצאת הדופן ושל שירתו הגדולה והייחודית. אין ספק שמקום שירת ימי הביניים בחינוך העברי, כמו גם הוראת הספרות העברית בכלל ושאר המקצועות העבריים, כרוך בשאלות ובתשובות שניתנו בציבוריות היהודית-ציונית לאתגרים של תחיית הקיום היהודי בארץ ישראל. הרצון לעצב "יהודי חדש", שיממש את החזון המקווה, הביאה לחילוקי דעות באשר למרכיבי דמותו, בעיקר למרכיבי היהודי שבו. חילוקי הדעות הקשורים לתפיסות אידאולוגיות שונות בדבר מימוש החזון הציוני הביאו ליצירת זרמי החינוך השונים, שבאמצעותם רצו לעצב את דמות "היהודי החדש", זרם זהם ותפיסתו. בתוך כך נחלקו הדעות בדבר מקומם של העבר ושל ספרות הדורות בתהליך החינוכי הראוי. מקום מיוחד היה לתרבות היהודית שנוצרה בספרד בימי הביניים. תקופה זו שימשה מקור חשוב למעצבי החינוך העברי בארץ ישראל. היצירה התרבותית המגוונת שהתפרסה על פני תחומים רבים, הקשרים עם התרבויות הסובבות - המוסלמית והנוצרית, הדמויות המרתקות של יוצרי התרבות בתחומי היצירה השונים, אפשרו לבעלי הגישות השונות למצוא בה, ובעיקר בשירה, אוסף של טקסטים בעלי ערך ומשמעות לעיצוב דמותו של התלמיד העברי שממנו תפתח דמותו של "היהודי החדש", שיוביל למימוש החזון.

שלמה אבן גבירול, ושאר המשוררים הגדולים מתקופה זו, הוא דוגמה אופיינית אך ייחודית לדרך שבה "נוצלה" דמות מורכת וייחודית זו לצרכים החינוכיים האידאולוגיים. בתחילה, בגישה ההיסטורית, שולבו דמותו ושירתו בלימוד ההיסטוריה של עם ישראל, תחום שנחשב לתשתית החינוך העברי החדש. שירתו שולבה בספרי היסטוריה כמקור ללימוד התקופה הנדונה במנותק מן ההקשר הספרותי. גישה זו רווחה בעיקר בראשית החינוך העברי המתחדש בגולה ובארץ, כאשר לימוד הספרות עדיין לא עמד כמקצוע עצמאי. לכך קשורה הגישה הביוגרפית, שראתה בלימוד שירה מקור ללימוד תולדות חייו של המשורר ולפענוח מצבו הנפשי. אצל אבן גבירול כלטה מאוד גישה זו בשל תולדות חייו המיסורים, שמצאו ביטוי אדיר בשירתו, ובהעדר מקורות אחרים לפרשת חייו. בגישה הלשונית, האופיינית גם היא לראשית החינוך, שולבו קטעים משירתו במקצוע "תולדות הלשון העברית" כדי להדגים עניינים לשוניים שונים וכדי לייצג את השפה העברית של התקופה. מתוך כך החל להתפתח מקצוע תולדות הספרות, אשר מצא לו מהלכים בחינוך העברי עד אחרי קום המדינה. ללא התחשבות בלומד וללא התחשבות בשירה נלמדה ההיסטוריה של הספרות העברית לדורותיה. גם בגישה הגנטית, שבה לומדים על היוצרים ועל הספרות באופן כרונולוגי, וגם בגישה האפיזודלית, המתמקדת ביוצרים בולטים, תופסת שירת אבן גבירול מקום נכבד. במקביל לגישת "תולדות הספרות" ומתוך אותה

עמדה "מנחילה", הרוצה להעביר לתלמיד את כל הידע התרבותי-לאומי, התפתחה גישת תורת הספרות. לפי גישה זו, במקום לימוד הספרות עצמה נלמדו מושגים מעולם הספרות, כשהיצירות, כולל שירת אבן גבירול, משמשות כלי להוראת המושגים. בולטת בחשיבותה הגישה הלאומית-ציונית, המצדדת ב"חילון המסורת" ורואה ביצירה היהודית לדורותיה ובזו של שירת ספרד - ספרות לאומית שבאמצעותה תעוצב דמותו של "היהודי החדש". בגישה זו יש כמה היבטים סותרים, אך בכולם יש לשירת החול והקודש של אבן גבירול תפקיד חשוב ובולט, החל בהיבט של שלילת הגולה, שמתוך עמדה של "שלילת המסורת" רואה בשחרור הפרט היהודי מכבלי עברו את מטרת לימוד הספרות. מצד אחד נשללה הירושה התרבותית הגלותית, אך מצד אחר חיפשו בתוכה עקבות של מורשת אחרת של אנשי מלחמה ומחייבי יצרים טבעיים. דמותו של אבן גבירול (לצד משוררים אחרים) התאימה להם מאוד. בהיבט הסנטימנטלי, שבניגוד לשלילת הגולה חיפש דרך חזרה אל המקורות מתוך תחושת אשמה, הורגש צורך לחזור אל ספרות העבר ולהציגה באור חיובי, אולם מחשש מן ההיבט הדתי הוצגה לפעמים שירת אבן גבירול כחלק משירת ימי הביניים, כמוצג מוזאוני חסר ממשות מחנכת (ראו למשל מה קרה במגמת "התודעה היהודית"). בד בבד פיתחו מחנכים בזרם הכללי את ההיבט הרליגיוזי. הללו טענו כנגד "כלליותו וסתמיותו" של הזרם הכללי מתוך כוונה ליצור בית ספר, ששורה בו אווירה יהודית וטבוע בו חותם רליגיוזי (בשונה מדתי). יצירות הרוויות ברוח רליגיוזית משירת ימי הביניים ומתקופות אחרות נבחרו לשמש כחומר הלימוד. שירת הקודש הנפלאה של אבן גבירול שימשה נדבך מרכזי בגישה זו. לכך מצטרף היבט אידאי-מוסרי, הרואה ברעיונות מוסריים העולים מתוך יצירות מסוימות את הגרעין לאידאולוגיה הלאומית. היצירות הנבחרות משמשות מאגר של אידאות לצורכי החינוך ברוח התחייה הלאומית. שירתו של אבן גבירול מצטרפת כאן לשירתם של שמואל הנגיד, יהודה הלוי, משה אבן עזרא ואחרים. תשובה לעניין שירת אבן-גבירול היא הגישה ההומניסטית, גישה המבקשת לשלב את התרבות היהודית עם התרבות הכללית בחינוכו של הדור הצעיר על ידי הפגשתו עם היצירה. שירת אבן-גבירול כחלק משירת ימי הביניים נתפסת כחלק מהספרות הקלסית היהודית, אשר באמצעותה מחנכים לערכים אנושיים כלליים ולאומיים ייחודיים כאחד, ובאמצעותה יבינו התלמידים את עצמם ואת עולמם. מחוללי גישה זו, בעיקר בזרם הכללי והממלכתי, מעדיפים את השירה האישית, שלה ערכים אנושיים כלליים, על פני סוגי שירה אחרים, ושירתו האישית והדתית של אבן גבירול היא דוגמה מובהקת לכך. לדעתם תוכל גישה זו לספק את צורכי החינוך הדתי והחילוני כאחד. אמנם יש לגישה זו יתרונות בכך שהיא מנסה לאחד גישה פיידו-צנטרית עם ראייה אוניברסלית וספרותית, אך גם היא משתמשת בספרות לצרכיה ובוררת מתוכה את היצירות המתאימות לה. יש בגישה זו מידה של תמימות ברצונה לאחד את הסתירות האידאולוגיות של זרמי החינוך ובהתעלמותה מהסתירות הנובעות מהמפגש בין האוניברסלי לפרטיקולרי שבה. לכן יש שהדגישו יותר ויותר את הגישה הפיידו-צנטרית, השוללת מכול וכול את הוראת הספרות מתוך הגישה

הלאומית-חברתית, ורואה בה רק מכשיר לקידום התפתחותו האישית של הלומד. שירת אבן גבירול היא כלי להשבחת טעמו האסתטי של החניך ומקור לחוויה עבורו. היא נתפסת בחלקה כשירה ה"מדברת" אל הקורא בן זמננו ומסייעת בפיתוח עצמיותו. מגישה זו נובעת הגישה הספרותית-אמנותית, שאינה רואה בספרות אמצעי לתכלית כלשהי אלא תכלית לעצמה בלבד. לעומתם יש המבליטים את ההיבט הדתי בהוראת שירת ימי הביניים. בחוגי החינוך הדתי נתפסת שירת אבן גבירול כחלק מהמסורת היהודית, תוך הדגשת שירת הקודש והשירה הדתית-לאומית. כאן נלמדה שירת ימי הביניים ושירת אבן גבירול בתוכה כחלק מלימוד התפילה ואחר כך כחלק מלימוד הספרות, מתוך יחס דו-ערכי המתקשה להבחין בין היות השירה טקסט מקודש לבין היותה ספרות יפה (שיניאק, תשנ"ב).

מתוך כ-1200 שירים שונים (בכללם 50 קטעי מקאמה) משל 125 פייטנים ומשוררים מתקופה זו, 90% שייכים לשישה משוררים בלבד (שלמה אבן גבירול, שהתמקדתי בו במאמר זה, ועמו שמואל הנגיד, משה אבן עזרא, יהודה הלוי, אברהם אבן עזרא ויהודה אלהריזי). רק 67 שירים ופיוטים מכלל היצירות מופיעים בכל התקופות ובכל זרמי החינוך, ואפשר לראות בהם את תרומתה של שירת ימי הביניים ל"גרעין" הספרות הלאומית המחנכת. מתוכם 17 שירים הם משל שלמה אבן גבירול ("אכן מיודעי זנחתיני"; "אני השר"; "בימי יקותיאל אשר נגמרו"; "כאבי רב"; "ככלות ייני"; "כתב סתיו"; "כתר מלכות"; "מה לך יחידה תשבי"; "מה תפחדני נפשי"; "מליצתי בדאגתי הדופה"; "נחר בקראי גרוני"; "ראה שמש"; "שאלוני שעפי התמהים"; "שאלני יפה-פיה"; "שביה עניה"; "שחי לאל יחידה"; "שחר אבקשך"). אלה שירי חול ושירי קודש שרובם בעלי גוון אישי ייחודי, דבר המעיד על מקומה המרכזי של שירתו בראיית בני הדורות האחרונים. היא נתפסת כתוצר של תקופה מרתקת בתולדות ישראל וכפרי רוחו של משורר יחיד במינו, אשר דמותו ואישיותו המורכבות העשירו אותנו בשפע מרתק, ססגוני ומורכב.

האם תמשיך שירתו להזין את תכניות הלימודים? האם תמשיך להיות, עם שאר משוררי התקופה, מקור יניקה חינוכי? דבר זה מותנה, לדעתי, במעמדה העתידי של הגישה ההומניסטית בחינוך במדינת ישראל, במקומה של הוראת הספרות במכלול לימודי הרוח והיהדות ובתפיסה העתידית בדבר דמותה היהודית-תרבותית של מדינת ישראל. כיום הדבר מותנה ביישום המלצות "כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל" (2005) ורפורמות אחרות, ובעיקר בדרך מימושו של אחד מיעדי העל של מערכת החינוך: "טיפול ערכים ומורשת עם" (שם, עמ' 170). השאלה היא כיצד יבוא הדבר לידי ביטוי ב"מבנה תכנית הלימודים הארצית המלאה", בעיקר ב"אשכול מורשת ורוח" האמור לכלול "ערכים, מושגים, רעיונות, תופעות ובעיות מתחומי ההומניסטיקה, המורשת והתרבות, המשקפים את רוח האדם" (שם, עמ' 85-86). אין ספק ששירת שלמה אבן גבירול יכולה וצריכה להיות אחד הנדבכים במימוש החזון העתידי של החינוך במדינת ישראל.

ביבליוגרפיה

- אבן-זהר, א' (1980). הצמיחה וההתגבשות של תרבות מקומית וילידית בארץ ישראל 1882-1942. קתדרה, 16, 162-185.
- אברמסון, י' (תשל"ח). (מלקט). *כחינות בגרות בספרות עברית וכללית*. ללא ציון מקום.
- אדלר, ח' (תשכ"ט). מקומו של החינוך במיזוג עדות בישראל. בתוך: מיזוג גלויות. ימי עיון באוניברסיטה העברית בירושלים, י"א-י"ב במר-חשון, תשכ"ז.
- אדן, ש' (1976). תמורות בחברה הישראלית והשתקפותן בתכנית הלימודים. הלכה ומעשה בתכנון לימודים, 1, 7-37. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- אדן, ש' (תשל"ו). *מטרות החינוך בישראל* (על פי חוק חינוך ממלכתי 1953). תל-אביב: מעלות.
- אדר, צ' (תשט"ז). *תרגילים בהבחנה ספרותית*, תרגיל ל"ג. תל-אביב: גומן.
- אדר, צ' (תשי"ב). *הספרות העברית בחינוך הישראלי והתיכוני*. מגילות, ט', 342-348, מגילות, י', 360-375.
- אדר, צ' (תשי"ד). *להוראת שירתו של אבן גבירול*. נפש ושיר, עיונים, יט/כ, ע"ו-פ"ט. ירושלים.
- אדר, צ' (תשכ"ט). *החינוך ההומניסטי בישראל בדור הבא*. בעיות חינוך בישראל לקראת העשור הבא (עמ' 5-14). כינוס מפקחים. ירושלים.
- אדר, צ' (תשל"ל). *החינוך היהודי בישראל ובארצות הברית*. תל-אביב: גומא.
- אוניברסיטת חיפה, בית ספר לחינוך של התנועה הקיבוצית "אורנים" (תשל"ז). *תכנית לימודים לשיעור בספרות עברית מו"ג ב'.*
- אוניברסיטת חיפה, בית הספר לחינוך של התנועה הקיבוצית "אורנים" (תשל"ז). *תכנית להוראת דרכי הוראת המקצועות ההומניסטיים לכיתה ג' ממ'.*
- אורן, י' (תשמ"ג). *תרגיל הוראת טקסטים כאמצעי בהוראת הספרות*. בתוך א' כהן (עורך), *הוראת הספרות* (עמ' 8-75). חיפה.
- אלבוים-דרור, ר' (תשמ"ב, ניסן). *מוקדי ההחלטה במערכת החינוך העברי בארץ ישראל*. קתדרה, 23, 125-156.
- אלבוים-דרור, ר' (תשמ"ו, תש"ן). *החינוך העברי בארץ ישראל*, כרך ראשון (תשמ"ו), כרך שני (תש"ן). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- אליאב, מ' (1978). *ארץ ישראל וישובה במאה הי"ט 1777-1913*. ירושלים: כתר.
- אלמוג, ש' (תשמ"ב). *ציונות והיסטוריה*. ירושלים: מגנס, האוניברסיטה העברית.
- אלקלעי, א' (תשכ"א). *שלמה אבן גבירול "עת ניצבו כנר"*. בתוך: *הוראת יצירות שונות מן הספרות העברית* (חוברת ב', עמ' 4-6). ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לחינוך, המחלקה להכשרת מורים תיכוניים.

ארצי, י' (תש"ב). מאוצר השירה הספרדית. אנתולוגיה ספרותית בצירוף קונטרסים לעבודה וחרזה. רמת-גן: גימנסיה אוהל שם.

אשתור, א' (תש"ד). קורות היהודים בספרד המוסלמית. ירושלים: קרית ספר.

ביאליק, ח"נ, רבניצקי, י"ח (תרפ"ז-תרצ"ב). שירי ר' שלמה אבן גבירול. ברלין-תל-אביב. בית המדרש הממלכתי למורים ולגננות ע"ש א"ד גורדון (תשכ"ז). הצעה לתכנית לימודים בכיתת מורות ג'. חיפה.

בית המדרש הממלכתי למורים ולגננות ע"ש א"ד גורדון (תשל"ט). תכנית הלימודית במקצועות התיכונים והפדגוגיים. חיפה.

בית המדרש הממ"ד למורות ולגננות אפרתה (תש"ם). תכנית לימודים תש"ם. ירושלים.

בית המדרש הממלכתי למורים ולגננות באר שבע (תשל"ו). הצעת תכנית לימודים לשנה"ל תשל"ו. באר שבע.

בית המדרש הממ"ד למורות ולגננות גבעת וושינגטון (תשל"ח). הקורס שירת ספרד בדורות האחרונים. גבעת וושינגטון.

בית הספר הריאלי בחיפה (תרע"ד). פרוגרמה לכל שנות הלימוד. חיפה.

בלוך, מ' (תשי"ח). על התודעה היהודית בביה"ס. אורים, ט"ו(ז-ח), 513-514.

בן יהודה, א' (1904). דברי הימים לבני ישראל בגלותם. חלק שני. ורשה.

בן-יהודה, ב' (תשכ"ו). למהותה של התודעה היהודית. ירושלים: המרכז לטיפוח התודעה היהודית ומשרד החינוך והתרבות.

בנימיני, י' (1987). ללמוד ספרות. חוברת א: ימי הביניים - שירים ומקאמות. חוברת ב: שיקולים, הנחיות והסברים למורה. תל-אביב: עם עובד.

בקר-דורון, א' (תשי"ז). שלמה אבן גבירול "ברק אשר עינו". הוראת יצירות שונות מן הספרות העברית (עמ' 8-12). ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית ומשרד החינוך והתרבות, המחלקה להכשרת מורים.

בר-יוסף, א' (תשמ"א). משירת ימי הביניים, שירת ספרד ואיטליה - מקאמות, ביאורים ופירושים (עמ' 49-76). לפי תכנית הלימודים החדשה של משרד החינוך והתרבות לבתי ספר על-יסודיים ולבחינות הבגרות. תל-אביב: מישלב - המכון הישראלי להשכלה בכתב.

ברגמן, ד' (תש"ם). הוראת שירת הקודש בכית הספר הדתי - מדריך למורה. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, המרכז לתכניות לימודים.

ברלוביץ, י' (תשמ"ג). מודל "היהודי החדש" בספרות העלייה הראשונה. עלי שיה, 17-18, 54-67.

ברקמן, י' (תרצ"ח). הספרות העברית של ימי הביניים, ספר ראשון. ורשה.

גויטין, ש"ד (תש"י). התוכן החינוכי של חינוכנו. לוח הארץ, 93-109.

גולדברג, ל' (תשכ"ו). חמישה פרקים ביסודות השירה. עיונים, כ"ה, ל"ג-מ"א. ירושלים: הסוכנות היהודית לארץ-ישראל.

גלר, י' (תשכ"ד). הסליחות בבית הספר. בשדה חמד, ז(א'), 47-49.

גרינשפאן, א' (תרע"ח). תולדות הספרות העברית (תקופת ימי הביניים) על פי שיעוריו של ח"נ ביאליק בבית המדרש למורים מיסודה של "תרבות". אודיסה: ארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה ע"ש אביעזר ילין, אוניברסיטת תל אביב, 8.61/3389.

גרין, צ' (1955). דברי ימי ישראל, ד'. תל-אביב: יזרעאל.

דובנוב, ש' (תר"ע). קורות העברים לבתי הספר ולמתלמידים - חלק שלישי (עיבוד לעברית והוספת מילואים: א' ליבושיצקי). ורשה: אביב.

דובשני, מ' (תש"ך). שיעורים בספרות עברית וכללית לבתי ספר תיכוניים (חלק ב, עמ' 53-73). תל-אביב: יבנה.

דוד, י' (תשל"ז). שלמה אבן גבירול, ניתוח והערכה לתלמידי בתי הספר התיכוניים ולנבחנים חיצוניים. תל-אביב: מישלב - המכון הישראלי להשכלה בכתב.

דינור (דינבורג), ב"צ (תשט"ו). עם תכנית הלימודים החדשה. בתוך: תכנית הלימודים לבית הספר היסודי הממלכתי והממלכתי דתי, כיתות ה'-ח', ז'-י"ד. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

דינור (דינבורג), ב"צ (תשי"ח). חוק חינוך ממלכתי (הרצאה בכנסת תשי"ג). בתוך: ערכים ודרכים, בעיות חינוך ותרבות בישראל (עמ' 26-40). תל-אביב: אורים.

הברמן, א"מ (1970). תולדות הפיוט והשירה. רמת-גן: מסדה.

הברמן, א"מ (תשל"ל). תרומתו של דוד ילין לחקר השירה העברית בספרד ושלוחותיה. מסכת סופרים וספרות, 92-97. ירושלים: ראובן מס.

הברמן, א"מ (תשל"ה). תרומתו של ביאליק לחקר השירה העברית ולהפצתה. מאסף, ו', 60-69. רמת-גן.

הופרט, ש' (תשכ"א). שלמה אבן גבירול, "כאבי רב ומכתי אנושה". בתוך: הודאת יצירות שונות מן הספרות העברית (חלק ב', עמ' 1-3). ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לחינוך, המחלקה להכשרת מורים.

הלוי-עציון, י"ר (תשכ"ד). על החינוך התיכון העברי בכלל ועל החינוך התיכון הדתי בפרט. בשדה חמד, ז', 349-355.

הלפרין, ש' (1970). ד"ר בירם ובית הספר הריאלי. ירושלים: ראובן מס.

הסמינר ע"ש לוינסקי (1976). הצעה לתכנית לימודים בספרות. תל-אביב.

זוטא, ח"א (תרצ"ז). תרבות ישראל בימי הביניים, פרקים לתולדות הספרות. ירושלים: ראובן מס.

זרביב, ש' (תשמ"א). על ה"אזהרות" לרבי שלמה אבן גבירול. בשדה חמ"ד, כ"א(א'-ב'), 75-70.

חזן, א' (תשל"ט). פיוטים וקטעי תפילה מן הסידור, עיון ודרכי הוראה. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי.

חזן, א' (תש"ם). שירו לו זמרו לו, פיוטים המושרים בפי יהודי צפון אפריקה. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, אגף החינוך הדתי והמרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח.

חנני, י' (תשל"ה). תנועת ההשכלה בארץ-ישראל. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

ילין, ד' (ת"ש). תורת השירה הספרדית. ירושלים: חברה להוצאת ספרים על יד האוניברסיטה העברית.

יעקבסון, י' (תשל"ב). הערות על "כתר מלכות" ו"שירי היחוד". בשדה חמ"ד, ט"ו(ח), 485-479.

כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל (2005). התוכנית הלאומית לחינוך - כי לכל ילד מגיע יותר.

כינור ציון (תר"ס). מבחר שירי ציון בשפת עבר מימי כתבי הקודש עד ימינו אלה. ורשה: תושייה.

כספי, ז', דודאי, ר' (תשמ"ג). הצעה להוראת שירי רשב"ג בהשוואה עם שירה מודרנית. עלון למורה לספרות בבית הספר הכללי, 3, 56-65. ירושלים: המרכז לתכניות לימודים, הצוות לספרות בבית הספר הכללי, הפיקוח על הוראת הספרות, המזכירות הפדגוגית, משרד החינוך והתרבות.

כץ, י' (תשכ"ב). הרהורים על מגמה יהדותית. בתוך מ' שפירא (עורך), הלכה ומעשה בחינוך התיכון (עמ' 62-68). ירושלים.

כץ, ש' (תשמ"ג). מבוא להוראת השירה העברית בספרד. עלון למורה לספרות, 3, 36-42. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

כץ, ש' (1989). בין ביאליק לאבן גבירול. בתוך ה' ויס, י' יצחקי (עורכים), הלל לביאליק, עיונים ומחקרים ביצירת ח"נ ביאליק (עמ' 304-331). מוגש לפרופ' הלל ברזילי. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

לובין-צפרוני, א' (תשכ"ה). שירת ימי הביניים וההשכלה, 13-20. תל-אביב: אב אייל.

לוין, י' (תשכ"א). שירת ימי הביניים: תעודה מן העבר או אמנות חיה. להוראת הספרות העברית של ימי הביניים. דברים שנאמרו בכנס בוגרי ביה"ס לחינוך, חנוכה תש"ך. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

לם, צ' (1973). ההגיונות הסותרים בהוראה. מרחביה: ספריית פועלים.

לם, צ' (תשל"ג). מתחים אידיאולוגיים, מאבקים על מטרות החינוך. בתוך ח' אורמיאן (עורך), החינוך בישראל, 71-84.

לנדר, ד' (תשט"ז). התיאוריה והיצירה ביחסיה למציאות הממשית. אשכולות, קובץ לענייני החינוך התיכון, 37-43.

מהלמן, י' (תש"ה). אורות וצללים בהוראת שירת ימי הביניים. פרקי לימוד, הרצאות ביום העיון לזכר דוד ילין. ירושלים: בית הספר לחינוך.

מכללת בית ברל (תשל"ט). סילבוס לקורס: "שירת ימי הביניים העברית בספרד", אגף הדיסציפלינות.

מכללת ירושלים לבנות (תש"ם, תשמ"ד). מערכת השיעורים. ירושלים.

מכללת לוינסקי לחינוך (תש"ס-תשס"ד). סילבוס לקורס: "תור הזהב בספרד - שירת קודש וחול". תל-אביב.

משרד החינוך והתרבות (תשי"ז). בחינות הבגרות לנבחנים חיצוניים, תקנות ותכניות. ירושלים.

משרד החינוך והתרבות (תשי"ח). תוכנית לימודים לבתי המדרש למורות ולגננות, כיתת מורים, א'. ירושלים.

משרד החינוך והתרבות (1957, דצמבר). העמקת התודעה היהודית הישראלית בבתי הספר של מערכת החינוך. הרצאות ודיונים בכנס המפקחים על בתי הספר. ירושלים: המזכירות הפדגוגית.

משרד החינוך והתרבות (תשכ"ב). תכנית לימודים לבתי המדרש למורים ולגננות כיתות מורים, ג'. ירושלים.

משרד החינוך והתרבות (תש"ם, תשרי). חוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד א', שילוב מורשת יהדות המזרח במוסדות החינוך בשנת הלימודים תש"מ. ירושלים.

משרד החינוך והתרבות (תשמ"א, טבת). חוזר המנהל הכללי, חוזר מיוחד ג', שילוב מורשת יהדות המזרח במוסדות החינוך בשנת הלימודים תשמ"א. ירושלים.

משרד החינוך והתרבות (תשנ"א). ספרות - תכנית לימודים לחטיבת הביניים בבית הספר העל-יסודי הדתי. ירושלים: המזכירות הפדגוגית, הפיקוח על הוראת הספרות, המינהל הפדגוגי, האגף לתכניות לימודים.

משרד החינוך (תש"ס). ספרות - תכנית לימודים לבית הספר העל-יסודי הכללי. ירושלים: המינהל הפדגוגי, האגף לתכניות לימודים, המזכירות הפדגוגית, הפיקוח על הוראת הספרות.

משרד החינוך (תשס"א). ספרות - תכנית לימודים לחטיבה העליונה בבית הספר העל-יסודי הדתי. ירושלים: המינהל הפדגוגי, האגף לתכנית לימודים, המזכירות הפדגוגית, הפיקוח על הוראת הספרות.

סימפוזיון (תש"ב). ההבעה והספרות בבתי הספר התיכוניים. החינוך (מבעיות חינוכנו), 15, 63-8. ירושלים: הר הצופים.

סמוחה, ס' (1984). שלוש גישות בסוציולוגיה של יחסי עדות בישראל. מגמות, כ"ח(2-3), 206-169.

סמינר הקיבוצים (תשל"ז). הלימודים האקדמאיים. תל-אביב.
עם ועולם (1994). תרבות יהודית בעולם משתנה. המלצות הוועדה לכדיקת לימודי היהדות
בחינוך הממלכתי. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
פגיס, ד' (1970). שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו. ירושלים: מוסד
ביאליק.

פיכמן, י' (תרצ"ד). ספרות וחינוך. מאזניים, א'(2), 7-1.
צדקה, ר' (1988). ראה שמש - ספר לימוד לשירה העברית בימי הביניים ללומדים את
השירה העברית בימי הביניים ולניגשים לבחינות הבגרות בספרות. אבן יהודה: רכס.
צמח, ע' (תשכ"ב). כשורש עץ - קריאה חדשה בי"א שירי חול של שלמה בן גבירול.
ירושלים: עכשיו.

צמח, ע' (תשכ"ח). מקרא בשמונה שירים עבריים מימי הביניים. עיונים, ל"ח. ירושלים:
המחלקה לעליית ילדים ונוער, מדור להדרכה, הסוכנות היהודית.
צמח, ע' (תש"ם). סרט קול לשירים: "עבי שחקים כשורים געו", "עזבני כאילו רש ונקלה",
"לך לך לאומרים", "מליצתי בדאגתי הדופה", "כשרש עץ". מדריך לאמצעי הוראת
לשון וספרות, 47-49. ירושלים.

צמח, ש' (תשכ"ד). הוראת הספרות העברית. תהליכים בהכנת תכנית לימודים, 6-59.
ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

קאססעל, ד' (תרמ"ו). קורות עם ישורון ותולדות ספרותו מימי גלות בבל החל עד היום
הזה. וילנה.

קויפמן, י' (1930). על הספרות הישנה בביה"ס התיכוני. הארץ, 28.12.1930.
קלוזנר, י' (1944). האומה העתיקה בהתחדשותה (במקום מבוא). בתוך ר' פטאי, צ' וולמוט
(עורכים), מבחר הסיפור הארץ ישראלי (עמ' 9-16). ירושלים: ראובן מס.
קרינסקי, מ' (תרע"ב). הסגנון העברי, קורס גבוה ללימוד השפה העברית וספרותה,
א-ב. ורשה.

ראבינוביץ, א"ז (תרנ"ח). תולדות עם ישראל מראשית ימיו עד היום הזה. חלק שני, ספר
חמישי. ורשה: תושייה.

רבלין, א"א (1975). לפרוש שיר - פירוש לי"ח שירים ליריים והצעות להוראתם בבית
הספר העל-יסודי, 27. תל-אביב: המכון לאמצעי הוראה.

רבניצקי, י"ח, ביאליק, ח"נ, בן ציון, ש' (עורכים). (תרס"ו). שירת ישראל, מבחר השירים
העבריים מימי ר' שמואל הנגיד ועד היום, ספר ראשון. אודיסא: מוריה.

רוזנשטיין, מ' (תשמ"ג). חידושים בחינוך בירושלים הת"ד-התרמ"א. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

רוזנשטיין, מ' (תשמ"ח). "היהודי החדש": האידיאל החינוכי של מפעל החינוך הציוני בארץ ישראל עד קום המדינה. עיונים בחינוך היהודי, ג' (ע"ו-ק"א). ירושלים: האוניברסיטה העברית, המרכז לחינוך יהודי בתפוצות ע"ש יהושע מנדל מלטון.

ריגר, א' (ת"ש). החינוך העברי בארץ ישראל, א'-ב'. תל-אביב: דביר.

רינות, מ' (תשל"ב). חברת העזרה ליהודי גרמניה ביצירה ובמאבק, פרק בתולדות החינוך העברי בארץ ישראל ובתולדות יהודי גרמניה. ירושלים: בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית ושל משרד החינוך והתרבות, אוניברסיטת חיפה ומכון ליאו בק.

רינות, מ' (תשל"ח). הפולמוס על עיצוב מערכת החינוך העברי בארץ ישראל 1918-1920. הצינונות, ה', 70-114.

רצהבי, י' (1972). תרומת ביאליק לחקר שירתנו העברית הספרדית. הארץ, 15 בדצמבר.

רצהבי, י' (תשכ"ז). ר' דוד ילין וחקר שירת ישראל. מאזניים, כ"ד, 230-231.

רצהבי, י' (1982). על בעיות הוראת שירתנו הספרדית. ביקורת ופרשנות, 17, 65-83.

רצהבי, י' (תשל"ה). ילקוט שירים לאבן גבירול וליהודה הלוי. בהתאם לתכנית הלימודים החדשה. תל-אביב: עם עובד.

רשף, ש' (תשמ"מ). זרם העובדים בחינוך - מקורותיה ותולדותיה של תנועה חינוכית בשנים תרפ"א-תרצ"ט. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

שבא, ש' (1990). חוזה ברח, סיפור חייו של חיים נחמן ביאליק. תל-אביב: דביר.

שביט, י' (1980). תרבות עברית ותרבות בעברית. קתדרה, 16, 190-193.

שביד, א' (תשמ"א). היהדות והתרבות החילונית. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

שה-לבן, י' (תשל"ז). שלמה אבן גבירול, האיש ויצירתו, הערות והנחיות ללימוד ולקריאה. תל-אביב: אור-עם.

שור, ע' (תשכ"ו). שירת שלמה אבן גבירול (הצעה א'). הוראת יצירות שונות מן הספרות העברית והכללית, ה', 111-140. ירושלים: האוניברסיטה העברית, בית הספר לחינוך.

שטאל, א' (תשל"ד). שירת ישראל בספרד. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, המחלקה לתרבות תורנית.

שטאל, א' (1984). בירור מושגים ומטרות בשילוב מורשת יהדות המזרח בחינוך. מגמות, כ"ח(2-3), 387-403.

שטיינמן, א' (תשט"ז). הספרות בבית הספר. הד החינוך, ל' (י"ז-י"ח), 6-8.

שינאק, ר' (1986). הוראת השירה העברית של ימי הביניים בבית הספר העברי בארץ ישראל מראשיתו ועד ימינו. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית ירושלים.

שיניאק, ר' (תשנ"ב). גישות להוראת השירה העברית של ימי הביניים מאז ראשית החינוך העברי בא"י ועד היום. עלון למורה לספרות לבית הספר הכללי והדתי, 13, 38-44. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, הפיקוח על הוראת הספרות, המזכירות הפדגוגית, האגף לתכניות לימודים, הצוות לספרות בבית הספר הכללי והדתי.

שירמן, ח' (עורך). (תש"ד). ר' שלמה אבן גבירול, שירים נבחרים. ירושלים ותל-אביב: שוקן.

שירמן, ח' (עורך). (תשט"ו). השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ספר ראשון חלק א'. ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק ודביר.

שירמן, ח' (תשנ"ט). תולדות השירה העברית בספרד המוסלמית (עריכה, השלמה וליווי בהערות: עזרא פליישר). ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל.

שלהב, י' (תשמ"ב). המאבק על עצמאותה של מערכת החינוך העברי בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי. רמת-גן: דיסרטציה, אוניברסיטת בר-אילן.

שמון, ש' (תשמ"ג). הצעה לשינוי בתוכנית הלימודים לביה"ס הטכנולוגי. עלון למורה לספרות בבית הספר הכללי, 3, 17-19. ירושלים: משרד החינוך והתרבות, הפיקוח על הוראת העברית, המזכירות הפדגוגית, האגף לתכניות לימודים.

שפיגל, ש' (1939). ספרי היסוד של האומה. בתוך ח"י רות (עורך), על החינוך התיכוני העברי בארץ ישראל (עמ' 190-217). ירושלים: ראובן מס.

Wellek, R., & Warren, A. (1970). *Theory of literature*. New York: Penguin Books.

נספח א': שירי רשב"ג המופיעים בספרי לימוד ובתכניות לימודים

אדני מה אדם, * אדני קח בכפך מתוקה, אהבתיך כאהבת איש יחידו, אחי תבל שאל תבל, איסר בר-בורים, אכן מיודעי זנחתני, * אלהי שא עונותי, אם תאהב להיות, אמור לאומרים, אמנון אני חולה, אמר לשר אשר עלה וגבר, אני האיש אשר שינס אזורו, * אני השר, * אשר תשב שכולה, את יונה, אתן לאלי עוז, בימי יקותיאל אשר נגמרו, * בכה נבכה, בכו עמי וחגרו שק וחבל, ברק אשר עינו, דבר שלמה הספרדי, דמות הלילה הזאת כסוכה, הגנבת וכחשת, הלא גודל חלי, הלא תראה, הנה בנות עגור, ואל תתמה איש, ואת יונה חבצלת שרונים, ולב נבוב ותושיה סתומה, ולי עין משוטטת בתבל, ועיני שקטה, זכר אחי, זמני מה לך תחרוש, טרם היותי, ידידי שעו מני, יהי אחי לך ספר, ישורני ועפעפי כחולה, ישלם הסתיו נדרו, כאבי רב, * כוכב אשר דרך, ככלות ייני, * כשרש עץ, כתב סתיו, * כתר מלכות (קטעים), * לאיטך דברי שירך דבורה, לו היתה נפשי, לך לך לאומרים, לך נפשי, מה לך יחידה תשבי, * מה תפחדי נפשי, * מול שער השמים, מי זאת כמו שחר, מליצתי בדאגתי, * מני מה לך, משמן בשרי, נגדעה קרן עדינה, נחר בקראי גרוני, * נטוש לו ועזוב אולי, נפש אשר עלו שאוניה, עבי שחקים כשורים געו, * עד מתי יצרי, עזבני כאילו רש ונקלה, עזבתני ועלתה לשחקים, עזוב הגיון, עטה הוד, עמי ספר, עת נצבו כנר, קום הזמן, ראה כי צחקה, ראה שמש, * רביבי דמעך, רעייתי מהוללת בבנות, שאי עין יחידה, שאל להודות לך לבי, שאלו שחקים, שאלוני שעפי התמהים, * שאלי יפה-פיה, שאלתם על לבבי, שביה בת ציון, שביה עניה, * שבעה שחקים, שדי אשר יקשיב לדל, שואל דוה לבב, שוכב עלי מטות זהב, שוכן מרום אליך שוועתי, שוכני בתי חומר, שוממתי בריב יגוני, שומרון קול תתן, שופט כל הארץ, שורש בנו ישי, שזופה נזופה, שזופת שמש לחוצת פתרוסים, שחי לאל יחידה, * שחק וכל המון זבול, שחר אבקשך, * שחר עלה אלי, שחר קמתי וגם נכלמתי, שחרים אקראה, שחרתיך בכל שחרי, שטופה חטופה וממות קטופה, שכולה אכולה, שכחי יגונך, שכחי ענותך, שכן אתי עירם, שלום לך דודי, שלח מנזר, שלחה אמי, שלשה נוסדו יחד, שמעה אדון עולם, שמר לבי מענה, שמש כחתן יעשה, שמשי עלה נא זורח, שנאנים שאננים, שנתינו ספו, * שעה נאסר, שער אשר נסגר, שער פתח דודי, שערך בדפקי, שפל רוח, * שפעת רביבים יוריד מזבולו, שרש בנו ישי, שש נגזרו לצאת, ששוני רב בך, שתי בך מחסי, תוגה אשר נעדר, תריבון איש.

* השיר מופיע בכל התקופות ברוב הזרמים.

נספח ב': מספר שירי רשב"ג בחלוקה לפי סוגים, בתכניות לימודים (ת"ל) ובספרי לימוד

מספר השירים בספרי לימוד	מספר השירים בת"ל	סוג
		שירי קודש
19	33	רשות
1	6	סליחה
2	6	גאולה
	1	אזהרה
	1	תוכחה
	1	אופן
1	2	פזמון
	1	מאורה
1	1	כתר מלכות (קטעים)
3	9	אחרים
27	61	סה"כ שירי קודש
		שירי חול
2	3	אישי
5	10	התפארות
3	7	תלונה
1	6	שבח וידידות
	2	התנצלות
6	14	טבע
1	1	יין
1	4	חשק
	4	הגות ופרישות
	2	פרידה
1	2	לימודי
	1	לעג
	5	התולים
5	8	קינה
52	130	סה"כ שירי חול
79	191	סה"כ

נספח ג': מספר שירי רשב"ג שנלמדו, בחלוקה לפי סוגים, תקופות וזרמי חינוך

סה"כ	החינוך הממלכתי-דהממלכתי-2005 עד דתי	החינוך הממלכתי-דהממלכתי-2005 עד דתי	החינוך הממלכתי-דהממלכתי-2005 עד דתי	זרם העובדים העובדים	הזרם הכללי והמזרחי	זרם המזרחי	הזרם הכללי	בית הספר העברי	סוג
									שירי קודש
82	9	18	9		19	5	20	2	רשות
6		1			2	2	1		סליחה
20	3	3	2	1	6		4	1	גאולה
2		1					1		אזהרה
4		1			1		2		תוכחה
2		1					1		אופן
5		2		1	1			1	פזמון
6	1	1	1		1		1	1	כתר מלכות
11					2	1	2	2	אחרים
38	13	32	12	2	32	8	32	7	סה"כ
									שירי חול
3	1						2		אישי
49	6	4	5	7	8		14	5	התפארות
8	1		1	1	2		3		תלונה
11	1			1	3		5	1	שבח וידידות
2					1		1		התנצלות

סה"כ	המלכתו והממלכתו - דתי עד 2005	החינוך הממלכתי - דתי עד 2005	החינוך הממלכתי	זוהם העובדים עד 1953	הזוהם הכללי והזוהרי עד 1953	זוהם המזרחי עד 1953	הזוהם הכללי עד 1953	בית הספר העברי עד 1913	סוג
32	3	4	6	3	5		7	4	טבע
6	1		1	1	1		1	1	יין
6	2	1	1				2		חשק
11	3	1	1		1		5		הגות
2					2				פרידה
4				1	1		2		לימודי
4		2					2		לעג
3		1							התולים
18	3		1	3	4		6	1	קינה
159	21	13	16	17	30		50	12	סה"כ
297	34	45	28	19	62	8	82	19	סה"כ